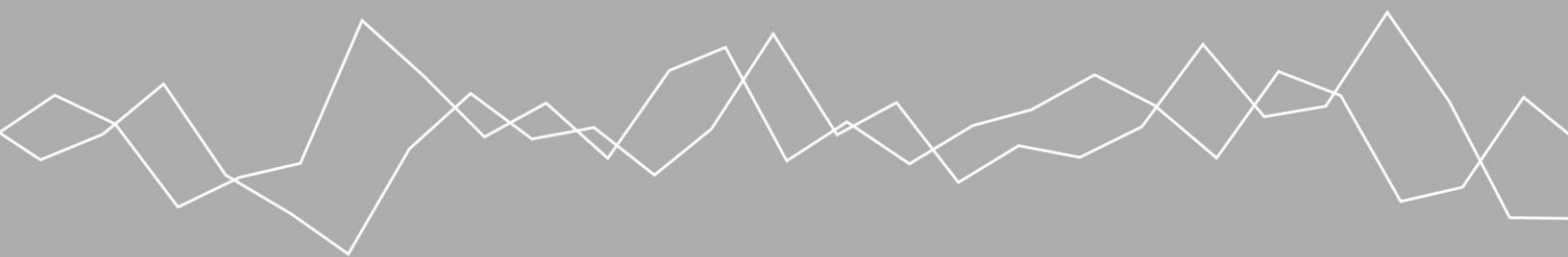

De economische waarde van arbeidsmigranten
uit Midden- en Oost-Europa voor Nederland

Amsterdam, april 2018
In opdracht van de ABU

De economische waarde van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa voor Nederland

Arjan Heyma
Paul Bisschop
Cindy Biesenbeek

seo economisch onderzoek

“De wetenschap dat het goed is”

SEO Economisch Onderzoek doet onafhankelijk toegepast onderzoek in opdracht van overheid en bedrijfsleven. Ons onderzoek helpt onze opdrachtgevers bij het nemen van beslissingen. SEO Economisch Onderzoek is gelieerd aan de Universiteit van Amsterdam. Dat geeft ons zicht op de nieuwste wetenschappelijke methoden. We hebben geen winst oogmerk en investeren continu in het intellectueel kapitaal van de medewerkers via promotietrajecten, het uitbrengen van wetenschappelijke publicaties, kennisnetwerken en congresbezoek.

SEO-rapport nr. 2018-37

ISBN 978-90-6733-918-6

Informatie & Disclaimer

SEO Economisch Onderzoek heeft op de verkregen informatie en data geen onderzoek uitgevoerd dat het karakter draagt van een accountantscontrole of due diligence. SEO is niet verantwoordelijk voor fouten of omissies in de verkregen informatie en data.

Copyright © 2018 SEO Amsterdam. Alle rechten voorbehouden. Het is geoorloofd gegevens uit dit rapport te gebruiken in artikelen, onderzoeken en collegesyllabi, mits daarbij de bron duidelijk en nauwkeurig wordt vermeld. Gegevens uit dit rapport mogen niet voor commerciële doeleinden gebruikt worden zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s). Toestemming kan worden verkregen via secretariaat@seo.nl

Samenvatting

Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa hebben een substantiële waarde voor de Nederlandse economie in het algemeen en die van enkele regio's in het bijzonder. Ze zorgen primair voor additionele werkgelegenheid, productie en inkomen in de regio waar ze worden ingezet. Zonder deze arbeidsmigranten verwachten werkgevers dat ze hun productieproces moeten aanpassen, inperken of verplaatsen.

In 2016 waren in totaal 371 duizend arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa actief als werknemer in Nederland, waarvan 183 duizend als uitzendkracht (49 procent). Samen vervulden zij in totaal 514 duizend verschillende banen, waarvan 275 duizend uitzendbanen (54 procent). Het betekent dat bijna één op de twintig banen in Nederland in 2016 werd vervuld door een arbeidsmigrant uit Midden- of Oost-Europa. Deze arbeidsmigranten zijn vooral actief in het zuiden en westen van Nederland en met name in de land- en tuinbouw, zakelijke dienstverlening, logistiek, groothandel, voedingsindustrie en metaalindustrie.

In 2016 droegen arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa ongeveer 11 miljard euro bij aan het nationaal inkomen van Nederland. Na aftrek van de daarvan uitgekeerde beloning aan arbeidsmigranten blijft hier ruim 5 miljard euro van over, ongeveer 300 euro per Nederlander. In 2015 was dat respectievelijk ruim 9 miljard en bijna 4 miljard, omgerekend ongeveer 250 euro per hoofd van de bevolking. Daar staan enkele maatschappelijke kosten tegenover, waarvan de kosten van de gezondheidszorg, sociale zekerheid, huisvesting en sociale integratie de belangrijkste zijn.

Uit de internationale literatuur blijkt dat de inzet van arbeidsmigranten, onder meer uit Midden- en Oost-Europa, slechts op beperkte schaal binnenlandse werknemers verdringt. Het betekent dat de productie van deze arbeidsmigranten vrijwel volledig additioneel is ten opzichte van de bestaande productie door binnenlandse werknemers. De vijf bedrijven met een substantieel aandeel MOE-landers die in het kader van dit onderzoek zijn gesproken, bevestigen dat beeld. De door arbeidsmigranten uitgevoerde werkzaamheden betreffen vooral uitvoerend productiewerk aan de onderkant van de arbeidsmarkt, waarvoor volgens deze werkgevers nauwelijks binnenlandse arbeidskrachten te vinden zijn. Wanneer de vijf bedrijven niet langer zouden kunnen beschikken over arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, zouden ze naar eigen zeggen hun productieproces moeten aanpassen, inperken of verplaatsen. Dat heeft negatieve gevolgen voor de regionale bedrijvigheid en de omvang van de regionale productie en het regionale inkomen.

Inhoud

Samenvatting	i
1 Inleiding	1
1.1 Aanleiding.....	1
1.2 Onderzoeksvragen	2
1.3 Leeswijzer	2
2 Arbeidsmigranten naar sector en regio	5
2.1 Aantal arbeidsmigranten.....	5
2.2 Regionale spreiding	6
2.3 Sectorale spreiding.....	7
2.4 Arbeidsmigranten per sector-regio combinatie.....	8
3 Economische waarde arbeidsmigranten	13
3.1 Bijdrage arbeidsmigranten aan nationaal inkomen	13
3.2 Bijdrage arbeidsmigranten aan productie sectoren.....	14
3.3 Economische waarde arbeidsmigranten	17
3.4 Voorbeelden van regionale economische waarde	22
4 Conclusies	29
Literatuur	33

1 Inleiding

Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa dragen bij aan de Nederlandse economie, waar de gehele Nederlandse bevolking van profiteert. Daar staan uitdagingen in termen van huisvestingsproblemen, mogelijke verdringing op de arbeidsmarkt en gebrekeige integratie en sociale cohesie tegenover. Dit rapport laat zien hoe groot de waarde is van deze arbeidsmigranten voor de Nederlandse productie, werkgelegenheid en nationaal inkomen.

1.1 Aanleiding

Het recht van vrij verkeer en verblijf van personen binnen de Europese Unie (EU) vormt de hoeksteen van het burgerschap van de Unie dat in 1992 met het Verdrag van Maastricht werd ingevoerd. Dankzij het vrij verkeer van personen kunnen bewoners van de EU zonder restricties reizen in andere EU-lidstaten en kunnen ze drie maanden in een andere EU-lidstaat verblijven én werken zonder een visum aan te vragen. Daarmee is een Europese arbeidsmarkt ontstaan die het mogelijk maakt om vraag en aanbod van arbeid beter op elkaar aan te laten sluiten, zeker waar het kortdurende arbeid betreft. De mogelijkheden daartoe worden al decennia lang benut, maar sinds de toetreding van een grote groep landen uit Midden- en Oost-Europa vanaf 2004, is het aantal – met name tijdelijke – arbeidsmigranten uit deze landen fors toegenomen, van minder dan 50 duizend in 2004 tot meer dan 350 duizend in 2016.

In de publieke opinie hangt er regelmatig een negatief sentiment rond de inzet en het verblijf van arbeidsmigranten in Nederland, in het bijzonder die uit Midden- en Oost-Europa. Burgers klagen over overlast van arbeidsmigranten en oneerlijke concurrentie met betrekking tot werk en woonruimte. Gemeenten zijn mede daarom terughoudend in het beschikbaar stellen van woonruimte aan arbeidsmigranten, waardoor het voor werkgevers en uitzendondernemingen moeilijker wordt om arbeidsmigranten in te zetten. Ondertussen is er wel een grote vraag naar arbeidsmigranten bij gebrek aan Nederlandse arbeidskrachten. Vaak blijft de economische impact van arbeidsmigranten in Nederland buiten beeld. De inzet van arbeidsmigranten zorgt voor een hogere productie, meer werkgelegenheid en een hoger inkomen die niet alleen ten goede komt aan henzelf, maar ook aan de rest van de Nederlandse samenleving. Doel van dit rapport is om die economische impact van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa (MOE-landen) op de Nederlandse samenleving in beeld te brengen, zowel aan de hand van statistieken en cijfers op landelijk en regionaal niveau, als door middel van enkele voorbeelden van sectoren en bedrijven die relatief veel arbeidsmigranten inzetten. Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa worden gedefinieerd als werknemers bij bedrijven in Nederland die als eerste nationaliteit Pools, Tsjechisch, Slowaaks, Hongaars, Lets, Ests, Litouws, Sloveens, Roemeens of Bulgaars hebben. Alle werknemers met een dubbele nationaliteit, waarvan één uit deze MOE-landen en de ander Nederlands, worden hierbij geteld als Nederlands.

Wanneer werkgevers wordt gevraagd naar de economische gevolgen van een situatie waarin ze geen beroep meer zouden kunnen doen op arbeidsmigranten, dan stelt een deel daarvan dat ze hun productie zonder arbeidsmigranten niet of niet goed kan uitvoeren. Dat heeft gevolgen voor de regionale productie en werkgelegenheid, niet alleen ten aanzien van arbeidsmigranten zelf, maar

ook voor Nederlandse werkgevers en werknemers. Het is daarom van belang de economische impact van de inzet van arbeidsmigranten goed in beeld te brengen. Wanneer die impact positief en substantieel is, dan zou ook het (goed) huisvesten van deze arbeidskrachten voor de regionale economische ontwikkeling een prioriteit moeten zijn.

1.2 Onderzoeksvragen

Als centrale probleemstelling voor het onderzoek in deze rapportage wordt de vraag gesteld:

Welke bijdrage leveren arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa aan de (regionale) economie in Nederland?

Deze vraag wordt beantwoord door te onderzoeken welke bijdrage arbeidsmigranten leveren aan de (regionale) werkgelegenheid, productie en toegevoegde waarde (nationaal inkomen). Vervolgens wordt ingegaan op de economische gevolgen van een situatie waarin er geen arbeidsmigranten meer aangetrokken kunnen worden.

Deelvragen die in het onderzoek worden onderscheiden zijn:

1. In welke sectoren werken arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa?
2. In welke regio's werken arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa?
3. Wat is de bijdrage van deze arbeidsmigranten aan de (regionale) productie, aan de (regionale) werkgelegenheid en aan het nationaal inkomen in Nederland?
4. Wat gebeurt er met de (regionale) economie wanneer deze arbeidsmigranten niet meer aangetrokken kunnen worden?

Een antwoord op de eerste twee vragen is nodig om de derde en vierde vraag gericht en afgebakend te kunnen beantwoorden. Bij de vierde vraag moet gedacht worden aan het verlies aan productie en dus inkomen in een regio, het verlies aan werkgelegenheid wanneer er onvoldoende binnenlandse werknemers kunnen worden gevonden om het werk (tegen dezelfde arbeidsvoorwaarden) uit te voeren, maar ook aan een afname van maatschappelijke problemen zoals de mogelijke verdringing van binnenlandse werknemers, huisvestingsproblemen en overlast. Het onderzoek richt zich uitsluitend op legale werknemers die in dienst zijn van Nederlandse werkgevers en die in Nederland werken. De waarde voor de Nederlandse economie van arbeidsmigranten die als zelfstandige, als gedetacheerde werknemer of illegaal in Nederland werkzaam zijn, is minder eenvoudig vast te stellen en blijft hier buiten beschouwing.

1.3 Leeswijzer

Dit rapport is opgezet als volgt. In Hoofdstuk 2 wordt een overzicht gegeven van de arbeidsmarkt-regio's en sectoren waar arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa werken. Vervolgens wordt in Hoofdstuk 3 de bijdrage van deze arbeidsmigranten aan de nationale en regionale productie en inkomen berekend, aangevuld met een indruk van overige effecten van arbeidsmigranten op de Nederlandse economie. Onderdeel van Hoofdstuk 3 zijn illustraties van de regionale economische waarde van arbeidsmigranten uit de MOE-landen op basis van gesprekken met werkgevers die veel

gebruik maken van deze arbeidsmigranten als uitzendkracht. Tot slot worden in Hoofdstuk 4 antwoorden geformuleerd op de onderzoeksvragen.

2 Arbeidsmigranten naar sector en regio

In 2016 waren in totaal 371 duizend arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa actief als werknemer in Nederland, waarvan 183 duizend als uitzendkracht (49 procent). Samen vervulden zij in totaal 514 duizend verschillende banen, zo'n 4,7 procent van het totaal. Deze arbeidsmigranten zijn vooral actief in het zuiden en westen van Nederland en met name in de land- en tuinbouw, zakelijke dienstverlening, logistiek, groothandel, voedingsindustrie en metaalindustrie.

2.1 Aantal arbeidsmigranten

In 2016 waren verspreid over het gehele kalenderjaar in totaal 371 duizend arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa actief als werknemer in Nederland, zie Tabel 2.1. Samen vervulden zij in totaal 514 duizend verschillende banen, zo'n 4,7 procent van de in totaal 11 miljoen banen van werknemers in Nederland in 2016. Eén persoon kan meerdere banen hebben.¹ In de praktijk komt dat neer op 1,4 baan per arbeidsmigrant uit de MOE-landen, tegenover 1,3 baan voor autochtone Nederlandse werknemers. Een deel van de arbeidsmigranten uit de MOE-landen verricht seizoensarbeid, waardoor ze relatief kortdurende arbeidsrelaties hebben en dus meerdere banen binnen hetzelfde jaar kunnen vervullen. Bovendien zijn het vaker kleine baantjes, gemiddeld zo'n 0,3 fte (fulltime equivalent), tegenover een gemiddelde van 0,48 fte voor een gemiddelde Nederlandse baan. Hierdoor verrichten arbeidsmigranten uit de MOE-landen ongeveer 3,0 procent van het werk van werknemers in Nederland, uitgedrukt in het totaal aantal arbeidsuren (fte). Per gewerkt uur lagen de verdiensten van arbeidsmigranten in 2016 lager dan gemiddeld, waardoor het aandeel in de totale loonsom uitkwam op 1,8 procent.

Tabel 2.1 Werknemers uit Midden- en Oost-Europa vervullen 5 procent van de banen op de Nederlandse arbeidsmarkt en verdienen daarmee 2 procent van de totale loonsom, 2016*

	Totaal in Nederland	MOE-landers	Aandeel MOE-landers
Aantal werknemers	8,6 miljoen	371 duizend	4,3%
Aantal banen	11,0 miljoen	514 duizend	4,7%
Aantal banen per werknemer	1,3	1,4	-
Aantal fte	5,2 miljoen	156 duizend	3,0%
Fte per baan	0,48	0,30	-
Totale loonsom	€ 258,3 miljard	€ 4,6 miljard	1,8%

* Het jaar 2016 betreft de meest recente cijfers die beschikbaar zijn voor werknemers t.a.v. het herkomstland.
Bron: CBS Microdata, bewerking SEO Economisch Onderzoek

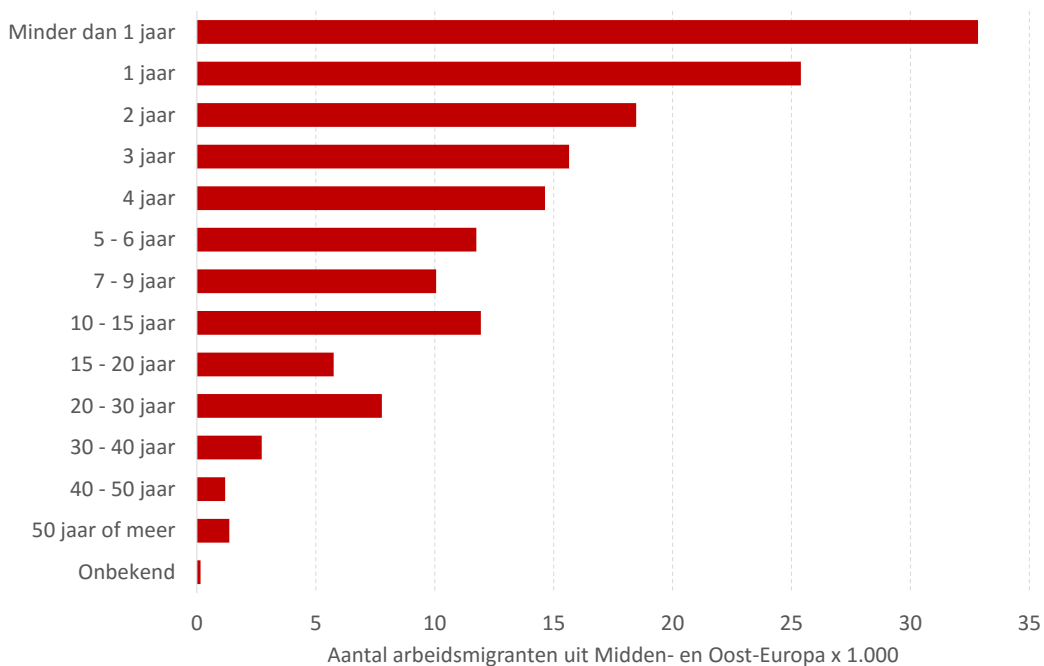
¹ In de CBS Microdata is de deeltijdfactor per baan omgerekend naar een deeltijdfactor op jaarbasis per baan, op basis van het aantal gewerkte dagen. Vervolgens zijn de deeltijdfactoren op jaarbasis van alle banen per persoon opgeteld om tot een deeltijdfactor te komen per persoon voor heel 2016.

2.2 Regionale spreiding

Slechts 37 procent van alle arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa die in Nederland in loondienst zijn, staat geregistreerd in de Gemeentelijke Basisadministratie (GBA). Van deze groep is daardoor bekend waar ze in Nederland wonen. Van de overige 63 procent is de woonplaats onbekend. Dit zijn deels arbeidsmigranten die tijdelijk naar Nederland komen. Alleen bij een verblijfsduur van vier maanden binnen een periode van zes maanden is registratie in de GBA verplicht. Uit eerder onderzoek bleek dat deze tijdelijke arbeidsmigranten gemiddeld ongeveer 90 dagen in Nederland verbleven (Heyma et al., 2008).

Van de MOE-landers die staan ingeschreven in de GBA verblijft ongeveer de helft maximaal drie jaar in Nederland, zie Figuur 2.1. Het gaat om de verblijfsduur in Nederland op 1 januari 2016. In 2016 waren er 183 duizend arbeidsmigranten uit de MOE-landen in de gemeentelijke basisadministratie ingeschreven. Ongeveer 33 duizend van deze arbeidsmigranten had een verblijfsduur van minder dan 1 jaar in Nederland. Ongeveer 92 duizend arbeidsmigranten (51 procent) had een verblijfsduur van maximaal 3 jaar.

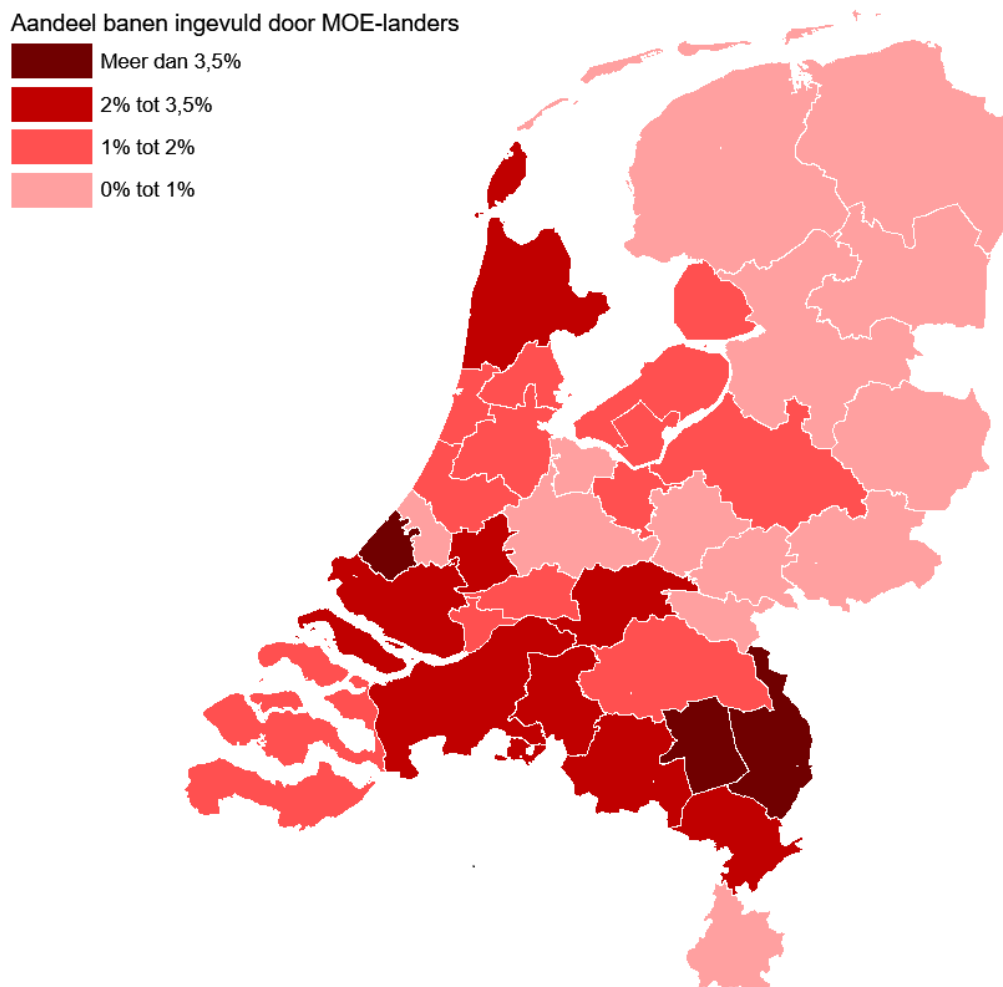
Figuur 2.1 Verblijfsduur in Nederland van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa per 1 januari 2016

Bron: CBS Statline, bewerking door SEO Economisch Onderzoek

Figuur 2.2 laat voor de 37 procent arbeidsmigranten uit de MOE-landen die staan ingeschreven in de GBA zien welk aandeel zij per arbeidsmarktregio uitmaken van het totaal aantal banen van werknemers in die regio's. In de figuur wordt een onderscheid gemaakt naar de 35 arbeidsmarktregio's die Nederland kent. Relatief de meeste MOE-landers zijn te vinden in het westen en zuiden van Nederland, met de grootste aandelen in het Westland, Helmond-de Peel en Noord-Limburg.

Figuur 2.2 De meeste in de GBA geregistreerde arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa werken in het zuiden en westen van Nederland

Bron: CBS Microdata, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Bij de niet in de GBA ingeschreven arbeidsmigranten uit de MOE-landen is op basis van CBS gegevens onbekend waar ze wonen of werken. Onderzoek van Conclusr Research (2017) onder bijna 200 uitzendbedrijven laat zien dat er relatief veel arbeidsmigranten die als uitzendkracht werkzaam zijn worden ingeleend in Noord-Limburg, Noord-Holland, Brabant, Zuid-Holland, Flevoland en Utrecht. Dat komt gedeeltelijk overeen met het beeld in Figuur 2.2. Ten opzichte van de werknemers uit de MOE-landen die staan ingeschreven in de GBA, zijn arbeidsmigranten als uitzendkracht relatief vaak werkzaam in Noord-Holland Noord, Noordoost-Brabant, Flevoland en Midden-Utrecht.

2.3 Sectorale spreiding

De sectoren waar het aandeel arbeidsmigranten uit de MOE-landen in het totaal aantal banen verreweg het grootst is, zijn de landbouw (26,4 procent van het totaal aantal banen), de uitzendsector

(23,2 procent van alle uitzendbanen) en de overige zakelijke dienstverlening (20,4 procent van het totaal aantal banen), zie Tabel 2.2. Op enige afstand van deze drie sectoren volgen qua aandeel arbeidsmigranten uit de MOE-landen de schippers en zeelieden (vervoer over water, 6,9 procent), de logistieke sector (opslag en dienstverlening voor vervoer, 4,5 procent) en de machinebouw (reparatie en installatie van machines en apparaten, 4,2 procent). Het aandeel MOE-landers in de ‘bekende’ migrantensectoren als de schoonmaakbranche (facility management, reiniging en landschapsverzorging, 3,9 procent), voedingsindustrie (3,8 procent), metaalindustrie (2,9 procent) en de bouwnijverheid (2,8 procent) ligt lager dan het gemiddelde over alle sectoren. In deze sectoren loopt de inhuur van arbeidsmigranten vaak via uitzendbureaus, of betreft gedetacheerden of zelfstandigen die vanuit het buitenland worden ingehuurd en daarmee niet als werknemer in Nederland staan geregistreerd (Berkhout et al., 2014).

Op basis van de CBS-gegevens is niet vast te stellen door welke sectoren uitzendkrachten uit de MOE-landen worden ingeleend. Wel kan een inschatting worden gemaakt op basis van het enquêteonderzoek door Conclusr Research (2017). Daaruit blijkt dat arbeidsmigranten die als uitzendkracht werkzaam zijn voornamelijk worden ingeleend door de logistieke sector (32 procent van alle arbeidsmigranten die als uitzendkracht werkzaam zijn), de tuinbouw (19 procent), de voedingsindustrie (18 procent) en de metaalindustrie (10 procent). Dit zijn voornamelijk de eerder genoemde ‘bekende’ migratiesectoren. Het onderzoek van Conclusr Research geeft echter geen volledig of representatief beeld van de markt voor arbeidsmigranten in de uitzendsector, omdat maar een deel van alle Nederlandse uitzendbureaus in het onderzoek kon worden betrokken. Om die reden kunnen de resultaten niet worden gebruikt om uitzendkrachten uit de MOE-landen toe te delen aan inlenende sectoren. In het vervolg van dit rapport blijft de uitzendsector daarom als aparte sector onderscheiden.

De betekenis van de uitzendsector voor arbeidsmigratie uit de MOE-landen is groot. In absolute termen wordt het merendeel van de banen door MOE-landers vervuld via uitzendarbeid: 275 duizend in 2016, ofwel 54 procent van alle banen van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Daarna volgt de landbouw met bijna 49 duizend banen, de groothandel met ruim 19 duizend banen en de overige zakelijke dienstverlening met ruim 14 duizend banen van MOE-landers in 2016. Het absolute aantal banen van MOE-landers als werknemer in directe dienst in het vervoer over water (1,5 duizend), de machinebouw (2,1 duizend) en de bouwsector (2,8 duizend) is relatief beperkt.

2.4 Arbeidsmigranten per sector-regio combinatie

De inzet van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa kan binnen sectoren verschillen per regio. Ook betekent een groot aandeel arbeidsmigranten in een regio nog niet dat alle sectoren daar gebruik van maken. De inzet van arbeidsmigranten verschilt per sector-regio combinatie. Wel geldt in het algemeen dat in regio's waar veel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa wonen sectoren waarin relatief veel MOE-landers werken goed zijn vertegenwoordigd. Voorbeelden zijn de tuinbouw in Haaglanden, de landbouw in West-Brabant, de overige zakelijke dienstverlening in Noord-Limburg en de logistiek in Midden-Brabant. Tabel 2.3 geeft een overzicht van het aandeel banen dat wordt vervuld door arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in het totaal aantal banen per sector-regio combinatie.

Tabel 2.2 Grootste aandeel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in de landbouw, uitzendsector, zakelijke dienstverlening, vervoer en logistiek en industrie (2016)

Sector	Banen	MOE-landers	Aandeel MOE-landers
Landbouw, jacht en dienstverlening voor landbouw	184.138	48.539	26,4%
Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus, personeelsbeheer	1.642.786	341.262	20,8%
<i>waarvan uitzendbanen</i>	1.188.062	275.419	23,2%
Overige zakelijke dienstverlening	69.379	14.180	20,4%
Vervoer over water	21.116	1.451	6,9%
Opslag en dienstverlening voor vervoer	109.205	4.871	4,5%
Reparatie en installatie van machines en apparaten	49.786	2.076	4,2%
Dienstverlening voor de winning van delfstoffen	6.108	252	4,1%
Facility management, reiniging en landschapsverzorging	224.611	8.803	3,9%
Vervaardiging van elektrische apparatuur	25.327	957	3,8%
Vervaardiging van voedingsmiddelen	145.536	5.499	3,8%
Vervaardiging van overige transportmiddelen	19.842	709	3,6%
Groothandel en handelsbemiddeling (niet in auto's en motorfietsen)	588.431	19.174	3,3%
Primaire houtbewerking en vervaardiging van artikelen van hout, kurk, riet en vlechtwerk (geen meubels)	14.200	447	3,1%
Logiesverstrekking	123.582	3.645	2,9%
Vervaardiging van producten van metaal (geen machines en apparaten)	99.173	2.844	2,9%
Algemene burgerlijke en utiliteitsbouw en projectontwikkeling	99.691	2.776	2,8%
Vervaardiging van producten van rubber en kunststof	35.963	964	2,7%
Dienstverlenende activiteiten op gebied van informatie	20.662	550	2,7%
Industrieel ontwerp en vormgeving, fotografie, vertaling en overige consultancy	44.905	1.047	2,3%
Reisbemiddeling, reisorganisatie, toeristische informatie en reserveringsbureaus	28.950	613	2,1%
Reparatie van computers en consumentenartikelen	7.165	150	2,1%
Holdings (geen financiële), conerndiensten binnen eigen concern en managementadvisering	193.390	3.886	2,0%
Overige sectoren	7.239.127	48.942	0,7%
Alle sectoren	10.993.073	513.637	4,7%

Bron: CBS Microdata, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Tabel 2.3 Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa zijn in de meeste regio's vooral als uitzendkracht actief (2016)

Arbeidsmarktregio	Sector	Aandeel MOE-landers
Stedendriehoek en Noordwest Veluwe	Overige zakelijke dienstverlening	25,0%
Haaglanden	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	23,6%
Haaglanden	Overige zakelijke dienstverlening	23,6%
Noord-Limburg	Overige zakelijke dienstverlening	23,1%
Midden-Brabant	Opslag en dienstverlening voor vervoer	21,4%
Helmond-De Peel	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	18,9%
Helmond-De Peel	Overige zakelijke dienstverlening	17,8%
Midden-Holland	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	17,3%
West-Brabant	Landbouw, jacht en dienstverlening voor de landbouw en jacht	15,7%
Noord-Limburg	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	15,2%
Midden-Brabant	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	13,2%
Helmond-De Peel	Vervaardiging van metalen in primaire vorm	12,7%
West-Brabant	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	12,2%
Rivierenland	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	12,1%
Holland Rijnland	Overige zakelijke dienstverlening	11,9%
Rijnmond	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	11,6%
Haaglanden	Landbouw, jacht en dienstverlening voor de landbouw en jacht	11,4%
Drechtsteden	Vervaardiging van textiel	10,9%
Noordoost-Brabant	Overige zakelijke dienstverlening	10,5%
Noord-Limburg	Landbouw, jacht en dienstverlening voor de landbouw en jacht	10,1%
Noordoost-Brabant	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	10,1%
Noord-Limburg	Drukkerijen, reproductie van opgenomen media	10,1%
Holland Rijnland	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	9,9%
Helmond-De Peel	Dienstverlenende activiteiten op het gebied van informatie	9,6%
Stedendriehoek en Noordwest Veluwe	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	9,5%
Noord-Holland Noord	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	9,3%
Rivierenland	Vervaardiging van producten van rubber en kunststof	9,1%
Achterhoek	Dienstverlenende activiteiten op het gebied van informatie	9,0%
Midden-Limburg	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	9,0%
Zeeland	Vervaardiging van metalen in primaire vorm	8,7%
Rivierenland	Landbouw, jacht en dienstverlening voor de landbouw en jacht	8,6%
Rivierenland	Opslag en dienstverlening voor vervoer	8,6%
Flevoland	Primaire houtbewerking en vervaardiging van artikelen van hout, kurk, riet en vlechtwerk (geen meubels)	8,5%
Drechtsteden	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	8,5%
Noord-Holland Noord	Landbouw, jacht en dienstverlening voor de landbouw en jacht	8,3%
Flevoland	Vervaardiging van overige transportmiddelen	8,2%
Zeeland	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	8,1%
Zuidoost-Brabant	Arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer	8,0%

Bron: CBS Microdata, bewerking SEO Economisch Onderzoek

Wat in Tabel 2.3 opvalt, is dat het vooral de sector arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer en de sector overige zakelijke dienstverlening zijn die goed vertegenwoordigd zijn in de regio's waar veel arbeidsmigranten uit de MOE-landen wonen. Onder de overige zakelijke

dienstverlening vallen onder andere sorteerbedrijven, administratiebureaus en inpakkers in distributiecentra. Er zijn echter ook arbeidsmarktregio's met een relatief beperkt aantal arbeidsmigranten, maar waar deze arbeidsmigranten geconcentreerd zijn in heel specifieke sectoren, zoals de overige zakelijke dienstverlening in de Stedendriehoek en Noordwest Veluwe (25 procent van het totaal aantal banen), de textielindustrie in Drechtsteden (11 procent) en informatiedienstverlening in de Achterhoek (9 procent). Tabel 2.3 beperkt zich tot de 35 sector-regio combinaties waarin arbeidsmigranten uit de MOE-landen 8 procent of meer van de aanwezige banen van werknemers vervullen.

Onduidelijk blijft door welke sectoren de uitzendkrachten (en ander personeel) uit de sector arbeidsbemiddeling, uitzendbureaus en personeelsbeheer precies per regio worden ingehuurd. In Haaglanden zal dat vooral de (glas)tuinbouw en groothandel van het Westland zijn, in Brabant en Limburg veelal de logistiek. Exacte cijfers zijn echter niet voorhanden.

3 Economische waarde arbeidsmigranten

In 2016 droegen arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa ongeveer 11 miljard euro bij aan het nationaal inkomen van Nederland. Na aftrek van de daarvan uitgekeerde beloning aan arbeidsmigranten blijft hier ruim 5 miljard euro van over, ongeveer 300 euro per Nederlander. Daar staan enkele maatschappelijke kosten tegenover, waarvan de kosten van de gezondheidszorg, sociale zekerheid, huisvesting en sociale integratie de belangrijkste zijn.

3.1 Bijdrage arbeidsmigranten aan nationaal inkomen

Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa vullen in 2016 bijna 5 procent van het totaal aantal beschikbare banen van werknemers in Nederland. Dat betekent dat bijna één op de twintig banen in Nederland werd vervuld door een MOE-lander. Daarmee leveren deze arbeidsmigranten een substantiële bijdrage aan de productie in Nederland en daarmee aan het Nederlandse nationaal inkomen. De omvang van die bijdrage kan onder een aantal veronderstellingen worden uitgerekend.

Omdat banen sterk in omvang en duur verschillen, wordt voor het aandeel dat arbeidsmigranten hebben in de totale productie en het nationaal inkomen uitgegaan van het aandeel dat zij hebben in de totale loonsom. Het loon is immers – onder meer – een afspiegeling van de arbeidsproductiviteit van een werknemer.² In hoofdstuk 2 werd vastgesteld dat het gemiddelde aandeel van arbeidsmigranten uit de MOE-landen in de totale loonsom in Nederland in 2016 gelijk was aan 1,8 procent. Dat zou betekenen dat deze arbeidsmigranten grofweg verantwoordelijk waren voor 1,8 procent van het nationaal inkomen. Hieronder zal blijken dat arbeidsmigranten uit de MOE-landen relatief vaak worden ingezet in sectoren waar de toegevoegde waarde relatief laag ligt. Als gevolg daarvan ligt de bijdrage van MOE-landers aan de totale toegevoegde waarde met 1,5 procent iets lager dan hun aandeel in de totale loonsom. Het nationaal inkomen, uitgedrukt in het Bruto Binnenlands Product (BBP), bedroeg in 2016 ruim 700 miljard euro. Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa zouden dan omgerekend voor ongeveer 11 miljard euro aan nationaal inkomen zorgen.

Iets meer dan de helft (58 procent) van de bijdrage van arbeidsmigranten aan het BBP komt ten goede aan lonen en premies voor deze arbeidsmigranten zelf. De rest is toegevoegde waarde die ten goede komt aan producenten (exploitatieoverschotten) en aan de overheid (belastingen en premies). Die rest kan worden gezien als de netto bijdrage van arbeidsmigranten uit de MOE-landen aan de welvaart van de Nederlandse bevolking. Die wordt voor 2016 ingeschat op ruim 5 miljard euro, ofwel ongeveer 300 euro per inwoner, exclusief de MOE-landers zelf. In de volgende paragraaf wordt in meer detail ingegaan op de manier waarop de bijdrage van arbeidsmigranten uit de

² Een betere inschatting van de arbeidsproductiviteit en toegevoegde waarde van een individuele werknemer is alleen te maken door de totale productie en toegevoegde waarde per sector te relateren aan kenmerken van de sector en kenmerken van de daar werkende werknemers. Die analyse ligt buiten de focus van dit onderzoek. Een inschatting van het aandeel via de loonsom is in ieder geval nauwkeuriger dan via het aandeel in het totaal aantal banen of in het totaal aantal arbeidsuren, omdat de arbeidsproductiviteit per gewerkt uur sterk kan verschillen tussen werknemers en sectoren.

MOE-landen aan de productie en het BBP met een grotere mate van nauwkeurigheid kan worden uitgerekend.

3.2 Bijdrage arbeidsmigranten aan productie sectoren

Tabel 3.1 geeft een ranglijst van de 20 sectoren waar arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa de grootste netto bijdrage leveren aan het nationaal inkomen van Nederland in 2015. Die netto bijdrage is gelijk aan de geproduceerde toegevoegde waarde door de inzet van deze arbeidsmigranten minus de beloning die zij daarvoor ontvangen. Ook staat de totale bijdrage van arbeidsmigranten uit de MOE-landen aan het nationaal inkomen van Nederland vermeld. De kolommen geven achtereenvolgens per sector de volgende informatie weer:

- **Aandeel MOE-landers in aantal banen:** aandeel van MOE-landers in totaal aantal banen in een sector in Nederland, ongeacht de omvang of duur van de banen.
- **Aandeel MOE-landers in totale loonsom:** aandeel van MOE-landers in de totale loonsom, inclusief premies van de werkgever die ten goede komen aan de werknemer (b.v. ziektekostenpremie), deze hangt af van de omvang en duur van de werkzaamheden.
- **Bijdrage MOE-landers aan productie:** totale productiewaarde in een sector in miljoenen euro's, plus de productiewaarde van toeleveranciers om deze productie mogelijk te maken, inclusief de inzet van uitzendkrachten, vermenigvuldigd met het aandeel van MOE-landers in de loonsom.
- **Totale productie inclusief toeleveranciers:** totale productiewaarde binnen de sector plus de productiewaarde van toeleveranciers om deze productie mogelijk te maken, inclusief de inzet van uitzendkrachten.
- **Bruto Binnenlands Product (BBP):** totaal aan toegevoegde waarde in het productieproces van een sector dat leidt tot nationaal inkomen in de vorm van lonen (werknemers), winsten (bedrijven) en belasting en premies (overheid).
- **Bruto bijdrage MOE-landers aan BBP:** totaal aan toegevoegde waarde in het productieproces van een sector dat wordt verzorgd door de inzet van MOE-landers, inclusief uitzendkrachten.
- **Netto bijdrage MOE-landers aan BBP:** bruto bijdrage van MOE-landers inclusief uitzendkrachten aan het BBP, minus de lonen en premies die zij daarvoor ontvangen.

De cijfers in Tabel 3.1 zijn gebaseerd op de meest recente input-output tabel van het CBS. Dit betreft het jaar 2015. In een input-output tabel staat hoeveel productiewaarde een sector produceert en in welke andere sector deze wordt ingezet voor verdere productie. Het laat zien hoe de onderlinge afhankelijkheid is van sectoren als gevolg van de inzet van intermediaire goederen en diensten in het productieproces van een andere sector. Op die manier zorgt de productie in sector A ook weer voor productie door toeleveranciers in sector B. Ook de inzet van arbeidsmigranten in sector A zorgt uiteindelijk voor productie in sector B. Op die manier leidt de inzet van arbeidsmigranten tot een hogere totale productiewaarde dan alleen de directe arbeidsproductiviteit van de arbeidsmigranten zelf.

Tabel 3.1 Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa zorgden in 2015 voor een netto bijdrage van 4 miljard euro aan het Nederlands Bruto Binnenlands Product (BBP)

Sector	Aandeel MOE-landers in aantal banen	Aandeel MOE-landers in totale loonsom	Bijdrage MOE-landers aan productie (mln euro)	Totale productie inclusief toeleveranciers (mln euro)	Bruto Binnenlands Product (BBP) (mln euro)	Bruto bijdrage MOE-landers aan BBP (mln euro)	Netto bijdrage MOE-landers aan BBP (mln euro)
Landbouw	26,4%	13,6%	5.156	38.012	10.553	1.443	1.073
Groothandel en handelsbemiddeling	3,3%	1,7%	2.174	115.702	53.482	1.125	509
Voedingsmiddelen-industrie	3,8%	2,6%	2.105	75.500	10.691	447	162
Opslag, dienstverlening voor vervoer	4,5%	2,1%	633	26.097	10.813	314	137
Verhuur en handel van onroerend goed	1,2%	0,4%	481	112.445	35.685	166	134
Bankwezen	0,7%	0,4%	406	59.221	33.578	279	117
Vervoer over water	6,9%	5,0%	575	10.560	3.073	206	117
Holdings en managementadviesbureaus	2,0%	0,9%	744	56.580	19.869	400	98
Schoonmaakbedrijven, hoveniers e.d.	3,9%	2,6%	346	11.289	6.776	228	96
Overige zakelijke dienstverlening	20,4%	7,8%	478	5.830	2.269	212	77
Reisbureaus, reisorganisatie en -info	2,1%	2,2%	320	14.358	4.036	94	72
Detailhandel (niet in auto's)	0,6%	0,6%	339	47.534	23.208	190	67
Restaurants en cafés	1,6%	1,5%	373	21.514	8.021	163	64
Gespecialiseerde bouw	1,9%	0,8%	477	44.761	14.123	222	64
Metaalproducten-industrie	2,9%	1,8%	520	23.656	6.703	210	62
IT-dienstverlening	1,0%	0,7%	344	32.601	15.189	209	57
Vervoer over land	1,1%	0,8%	386	34.912	12.514	188	55
Chemische industrie	1,2%	0,7%	406	50.503	9.646	130	51
Machine-industrie	1,2%	0,8%	383	31.433	8.737	179	49
Algemene bouw en projectontwikkeling	2,8%	0,9%	492	51.010	9.205	106	48
Overige sectoren	5,7%	0,9%	9.939	751.932	309.689	2.885	832
Totaal	4,7%	1,8%	27.077	1.615.450	607.860	9.398	3.940

Bron: CBS Microdata en CBS Input-outputtabel 2015, bewerking SEO Economisch Onderzoek

De toegevoegde waarde in een sector is de productiewaarde die door middel van arbeid en machines wordt *toegevoegd* in die sector. Die toegevoegde waarde ligt daarom lager dan de totale productiewaarde. Het nationaal inkomen ontstaat doordat de toegevoegde waarde wordt verkocht aan andere producenten of consumenten in binnen- en buitenland. Via belastingen en premies, lonen en winst komt dit Bruto Binnenlands Product (BBP) als inkomen terecht bij respectievelijk de overheid, werknemers en producenten.

Neem bijvoorbeeld de landbouwsector. Daar is het aandeel MOE-landers in het totaal aantal banen met 26,4 procent het grootst van alle sectoren. Daar komt nog het aandeel uitzendkrachten uit de MOE-landen bij.³ De arbeidsmigranten die als werknemers in dienst zijn van de landbouwsector hebben een aandeel van 13,6 procent in de totale loonsom van de sector. Onder de veronderstelling dat dit aandeel representatief is voor het aandeel MOE-landers in de totale productie, inclusief toeleveranciers, zijn deze werknemers, aangevuld met uitzendkrachten uit de MOE-landen, verantwoordelijk voor een totale productie van ruim 5 miljard euro.⁴ Dat is 13,6 procent van de totale productiewaarde van 38 miljard euro door de landbouwsector plus toeleveranciers. In het productieproces voegt de landbouwsector ruim 10 miljard euro aan productiewaarde toe aan de input die voor dat productieproces wordt gebruikt (goederen en diensten uit andere sectoren). Van die totale toegevoegde waarde wordt bijna 1,5 miljard euro toegevoegd door de inzet van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Een deel van die toegevoegde waarde wordt aan arbeidsmigranten uitgekeerd in de vorm van beloning. Na aftrek daarvan resteert nog altijd ruim een miljard euro als bijdrage aan het Bruto Binnenlands Product. Dit is de netto bijdrage van arbeidsmigranten uit de MOE-landen in de landbouwsector aan het nationaal inkomen.

De landbouwsector kent van alle sectoren verreweg de grootste bijdrage van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa aan het Nederlandse BBP. Tabel 3.1 geeft de top-20 van sectoren met de grootste netto toegevoegde waarde door arbeidsmigranten. Na de landbouwsector zijn dat de groothandel (509 miljoen euro), de voedingsmiddelenindustrie (162 miljoen) en de logistiek (opslag en dienstverlening voor vervoer, 137 miljoen). Ook sectoren als schoonmaakbedrijven e.d. (96 miljoen), de gespecialiseerde bouw (64 miljoen) en de metaalindustrie (62 miljoen) staan in de top-20 van sectoren met de grootste netto bijdrage van MOE-landers aan het nationaal inkomen.

In totaal droegen deze arbeidsmigranten in 2015 ruim 9 miljard euro (1,5 procent) bij aan het Nederlandse BBP, waarvan ruim 5 miljard als beloning voor de geleverde arbeid.⁵ De rest, bijna 4 miljard euro, is de totale netto bijdrage aan het nationaal inkomen. Door de inzet van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa is Nederland in 2015 daardoor 4 miljard euro rijker geworden. Per Nederlander kwam dat neer op ongeveer 250 euro. Voor 2016 was de bijdrage van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa aan het Nederlandse BBP ongeveer 11 miljard, waarvan ruim 5 miljard overbleef na aftrek van loonkosten. Dat is in 2016 omgerekend ongeveer 300 euro per hoofd van de Nederlandse bevolking.

³ De exacte omvang van het aandeel uitzendkrachten per sector is onbekend in de CBS gegevens.

⁴ De productie- en toegevoegde waarde kan worden berekend inclusief de inzet van uitzendkrachten, omdat in de input-output tabel bekend is wat de inputwaarde van de uitzendsector in de landbouwsector is.

⁵ Het aandeel van MOE-landers aan de totale toegevoegde waarde blijkt met 1,5 procent lager te liggen dan hun aandeel van 1,8 procent in de totale loonsom. Via de meer nauwkeurige berekening per sector voor 2015 blijkt dat arbeidsmigranten uit de MOE-landen relatief vaak worden ingezet in sectoren waar de toegevoegde waarde lager ligt.

In Tabel 3.1 wordt de productie en toegevoegde waarde van uitzendkrachten uit de MOE-landen toegerekend aan de sector waar zij worden ingeleend. Zou de productie van deze arbeidsmigranten worden toegerekend aan de uitzendsector, dan zorgt dat voor verreweg de hoogste bruto toegevoegde waarde van alle sectoren: ruim 3 miljard. Dat is niet vreemd als wordt bedacht dat ongeveer de helft van alle werknemers uit de MOE-landen in dienst is bij een uitzendbureau. Een relatief groot deel van de toegevoegde waarde van uitzendkrachten wordt echter uitgekeerd als beloning aan deze arbeidsmigranten, waardoor de netto toegevoegde waarde lager uitkomt dan in de landbouwsector: 600 miljoen euro. Dat zou echter nog altijd een tweede plaats in de top-20 van grootste bijdragen opleveren.

3.3 Economische waarde arbeidsmigranten

De totale economische waarde van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in Nederland bestaat slechts ten dele uit hun bijdrage aan de totale productie en toegevoegde waarde of nationaal inkomen. De aanwezigheid van MOE-landers en hun deelname aan de Nederlandse economie heeft ook nog andere effecten. Er is pas sprake van een effect wanneer de economische omstandigheden en uitkomsten, waaronder productie en toegevoegde waarde, anders zijn dan in een situatie zonder arbeidsmigranten. Wanneer arbeidsmigranten alleen werk uitvoeren dat anders door binnenlandse werknemers zou worden gedaan, die als gevolg daarvan werkloos thuis zouden zitten, dan is de impact op de productie en het nationaal inkomen nihil en wordt er alleen inkomen herverdeeld. Andersom kan de inzet van arbeidsmigranten ook extra productiemogelijkheden creëren, met bijbehorende werkgelegenheid, waardoor er juist meer binnenlandse werknemers aan het werk zijn. Om de economische impact van arbeidsmigranten te bepalen, moet dus niet alleen worden gekeken naar hun bijdrage aan de productie en het nationaal inkomen, maar ook naar de consequenties voor anderen in de Nederlandse economie. In deze paragraaf wordt daarvan een indruk geschetst, met de kanttekening dat dit geen volledig beeld geeft.

Effecten op werkgelegenheid

Arbeidsmigranten zorgen voor extra aanbod op de Nederlandse arbeidsmarkt. Op langere termijn zorgt extra arbeidsaanbod voor extra arbeidsvraag, omdat het grotere aanbod arbeid goedkoper maakt. Lonen dalen of stijgen minder dan zonder dat extra aanbod. Het wordt voor werkgevers dan aantrekkelijk om meer arbeid in te zetten in hun productieproces. Extra aanbod lokt op die manier extra arbeidsvraag uit.⁶ Zo is bijvoorbeeld ook het extra aanbod van oudere werknemers, als gevolg van afschaffing van VUT-regelingen en verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd, de afgelopen jaren vrijwel volledig door de arbeidsmarkt geabsorbeerd, zij het met de nodige horten en stoten. Extra aanbod van arbeidsmigranten zou op die manier ook op termijn kunnen worden geabsorbeerd door de Nederlandse arbeidsmarkt. Daar gelden wel enkele kanttekeningen bij.

⁶ Om die reden daalt het werkloosheidspercentage in Nederland in tijden van hoogconjunctuur tot een omvang van rond de 3 procent. Dat is de frictiewerkloosheid, de minimale werkloosheid die het gevolg is van het voortdurend ontstaan en verloren gaan van banen, waarbij het tijd kost om de daardoor ontstane werkzoekenden en vacatures met elkaar te matchen.

Specifiek arbeidsaanbod

Ten eerste is het arbeidsaanbod van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa een heel specifiek aanbod in termen van productiviteit en arbeidsvoorwaarden. Berkhout et al. (2014) laten zien dat arbeidsmigranten vooral matchen op werkzaamheden die zijn gestandaardiseerd (laaggeschoolde arbeid), arbeidsintensief zijn, waarbij internationaal wordt geconcurrereerd op prijs (weinig productdifferentiatie) en de beheersing van de Nederlandse taal minder belangrijk is. Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa zijn in de praktijk vaak bereid om te werken onder minder gunstige arbeidsomstandigheden, zoals het werken volgens flexibele arbeidstijden, inclusief lange werkdagen, tegen relatief lage lonen. Het betekent dat arbeidsmigranten op de arbeidsmarkt vooral concurreren met binnenlandse werknemers die soortgelijke werkzaamheden tegen een laag of minimumloon uitvoeren. Wanneer de inzet van arbeidsmigranten daarbij op een of andere manier een kostenvoordeel oplevert, kan sprake zijn van verdringing van binnenlandse werknemers en per saldo een beperkte *toegevoegde* waarde op de productie en het nationaal inkomen.

Mate van verdringing beperkt

Of sprake is van verdringing hangt af van de vraag in hoeverre de productie van arbeidsmigranten aanvullend is op de productie van binnenlands personeel. De Sociaal-Economische Raad (2014) zegt hierover: “Verdringing is niet precies gedefinieerd. Veelal wordt er onder verstaan dat een groep de plaats inneemt van een andere. (...) Bij arbeidsmigratie impliceert verdringing dat buitenlanders het werk doen dat eerder door binnenlandse werknemers werd vervuld...” Maar wanneer een binnenlandse werknemer een functie krijgt die eerder niet bestond en zijn voormalige functie wordt opgevuld door een arbeidsmigrant, is er géén sprake van verdringing. Het totale aantal banen voor binnenlandse werknemers blijft in dat geval gelijk (Heyma et al., 2008).

In bestaande onderzoeken naar verdringing door arbeidsmigranten wordt gemiddeld geen effect tot een klein effect van verdringing gevonden. Het gevonden effect verschilt meestal per sector. De Sociaal-Economische Raad (2014) laat zien dat arbeidsmigratie in bepaalde sectoren een aanvulling vormt op het binnenlandse arbeidsaanbod en in andere sectoren juist concurrerend is met het binnenlandse arbeidsaanbod. Heyma et al. (2008) stellen vast dat er bij langdurige arbeidsmigratie uit MOE-landen nauwelijks sprake is van verdringing. In enkele groeisectoren leidt een toename van arbeidsmigranten juist tot een stijging van het aantal banen voor Nederlandse werknemers, maar ook dit effect is klein. Bij een toename van het arbeidsaanbod door tijdelijke arbeidsmigratie is er in krimpsectoren wel sprake van verdringing, maar dit effect is eveneens klein.

In later onderzoek vindt Berkhout et al. (2011) dat een verhoging van tijdelijke arbeidsmigratie in de landbouwsector een klein negatief effect heeft op het aantal banen voor binnenlandse werknemers in diezelfde sector. Over alle sectoren gezien wordt echter geen positief of negatief effect van het aantal arbeidsmigranten op het aantal banen van Nederlanders gevonden. Waarschijnlijk heffen positieve en negatieve effecten elkaar op: in groeisegmenten is arbeidsmigratie complementair, in krimpsegmenten concurrerend. Vaak komen verdrongen binnenlandse werknemers ook weer snel aan ander werk (Berkhout et al., 2014).

Ook uit onderzoek naar arbeidsmigratie in andere landen blijkt dat er bij arbeidsmigratie uit Midden- en Oost-Europa geen of beperkt sprake is van verdringing en dat dit bovendien verschilt per sector. Uit een literatuuroverzicht door Nannestad (2007) volgt dat arbeidsmigratie in Europese

landen een beperkt effect heeft op arbeidsmarkten. Dobson (2007) illustreert met enkele voorbeelden dat banen in bijvoorbeeld Ierland en Zweden zijn vervangen door arbeidsmigranten vanwege het lagere uurloon. Rayp & Ruysen (2015) vinden een positief verband tussen totale arbeidsmigratie en de werkgelegenheid in België, maar kunnen geen verband aantonen tussen werkgelegenheid en arbeidsmigratie vanuit Oost-Europa. Ook Galgóczi, Leschke & Watt (2011) onderzochten de correlatie tussen arbeidsmigratie en werkgelegenheid voor Duitsland, Oostenrijk, Zweden en het Verenigd Koninkrijk. In drie van de vier onderzochte landen is de werkloosheidsgraad afgenomen in een periode waarin de arbeidsmigratie sterk is toegenomen; mogelijk komt dit (gedeeltelijk) door arbeidsmigratie. Alleen in het Verenigd Koninkrijk, het land met de grootste inkomende arbeidsmigratie, bleef de werkloosheid relatief hoog.

Werkgelegenheid vooral additioneel

Dat verdringing door arbeidsmigranten in de praktijk beperkt is, komt mede doordat arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa bereid zijn werk te verrichten waarvoor nauwelijks binnenlandse werknemers zijn te vinden die tegen de bijbehorende arbeidsomstandigheden en arbeidsvoorwaarden het werk willen uitvoeren. Bij betere arbeidsvoorwaarden wordt dit werk als gevolg van internationale prijsconcurrentie voor werkgevers te duur om rendabel in Nederland uit te kunnen voeren. Zonder arbeidsmigranten zou (een deel van) de productie daarom niet langer in Nederland plaatsvinden, waarmee de werkgelegenheid en daarmee het nationaal inkomen dat daarmee wordt verdiend additioneel is ten opzichte van een situatie zonder arbeidsmigranten. Sterker nog, het feit dat deze productie in Nederland kan plaatsvinden, kan ook voor additionele werkgelegenheid voor binnenlandse werknemers zorgen, bijvoorbeeld in coördinerende en leidinggevende functies of bij toeleveranciers. In dat geval zorgt arbeidsmigratie ook voor een grotere werkgelegenheid voor binnenlandse werknemers.

Gevolgen verdringing op termijn beperkt

Tegelijkertijd is er in individuele gevallen wel degelijk sprake van verdringing, zij het in beperkte mate, en vooral op de korte termijn. Dat kan bij betrokkenen grote gevolgen hebben voor de persoonlijke (inkomens)situatie en verdient daarom aandacht. Zeker wanneer die verdringing het gevolg is van ongelijke concurrentie op arbeidsvoorwaarden. Van belang is om te kijken wat er op langere termijn met deze verdrongen werknemers gebeurt wanneer die zich blijven aanbieden op de arbeidsmarkt. Zoals eerder genoemd komt er tegenover arbeidsaanbod op langere termijn ook weer arbeidsvraag te staan. Berkhout et al. (2014) onderzochten wat na verloop van tijd de arbeidsmarktsituatie is van werknemers die moeten concurreren met arbeidsmigranten. Dan blijkt dat werknemers uit sectoren waar veel concurrentie is van arbeidsmigranten niet massaal uitstromen naar werkloosheid of inactiviteit. De meesten van hen zijn tien jaar later nog steeds (of weer) aan het werk, als werknemer of zelfstandige in dezelfde of een andere sector. Wanneer ze werk vinden in een andere sector zijn ze niet slechter af dan sectorwisselaars uit sectoren waar geen concurrentie is van arbeidsmigranten. Iets soortgelijks geldt voor nieuwe cohorten werknemers die moeten concurreren met arbeidsmigranten bij het betreden van de arbeidsmarkt. De groepen die nog de meeste concurrentie hebben ondervonden zijn de traditionele allochtonengroepen (waaronder Turken en Marokkanen) en laagopgeleide jongeren, resulterend in een achterblijvende arbeidsparticipatie(groei). Maar degene die wel werken, werken niet in minder goede functies.

Druk op lonen

Een andere kanttekening is dat een groter aanbod van arbeid weliswaar leidt tot een grotere vraag naar arbeid, maar dat dit gaat via het prijsmechanisme, waardoor de loonontwikkeling kan achterblijven in segmenten van de arbeidsmarkt waar sprake is van meer concurrentie van arbeidsmigranten. Dat heeft directe gevolgen voor de inkomensgroei van werknemers in deze segmenten, ook wanneer ze individueel niet worden verdrongen. De druk op lonen als gevolg van een groter aanbod door arbeidsmigranten kan ook als verdringing worden beschouwd (Sociaal-Economische Raad, 2014).

Effecten op productie en nationaal inkomen

Uit de literatuur volgt dat arbeidsmigratie uit MOE-landen een licht positief effect heeft op de productie. Zo beschrijft het Centraal Planbureau (2011) het effect van arbeidsmigratie op productie en werkgelegenheid vanuit de arbeidsmarkttheorie. Bij vrije arbeidsmigratie wordt arbeid op plekken ingezet waar de arbeidsproductiviteit het hoogst is. Arbeidsmigranten uit MOE-landen hebben vaak lagere looneisen (een lager reserveringsloon als gevolg van een lager gemiddeld loonniveau in het land van herkomst), waardoor productiekosten van bedrijven kunnen dalen. Deze productiekosten worden (gedeeltelijk) doorberekend in lagere prijzen voor consumenten (Centraal Planbureau, 2011).

Omdat verdringing van binnenlandse werknemers door arbeidsmigranten op macroniveau beperkt blijft, is een groot deel van de productie en inkomen dat daarmee wordt gegenereerd additioneel ten opzichte van een situatie zonder arbeidsmigranten. Arbeidsmigranten zorgen op die manier voor extra toegevoegde waarde en een hoger nationaal inkomen. Die toegevoegde waarde ligt mogelijk wel lager dan gemiddeld bij binnenlandse werknemers. Internationale prijsconcurrentie die werkgevers noopt tot de inzet van arbeidsmigranten om de productie te kunnen laten plaatvinden, zorgt immers ook voor relatief lage marges op de productie en daarmee tot een relatief laag inkomen dat ermee wordt verdiend. Uit een empirische studie van Heyma et al. (2008) blijkt echter dat het aandeel arbeidsmigranten uit MOE-landen geen invloed heeft op de gemiddelde toegevoegde waarde per werknemer. Hieruit volgt dat arbeidsmigratie waarschijnlijk wel effect heeft op de totale productie in Nederland, maar niet op de productie per werknemer.

Overige effecten van arbeidsmigranten

Tegenover de toegevoegde waarde van arbeidsmigranten via het productieproces staan ook andere baten én kosten die het gevolg zijn van de aanwezigheid van arbeidsmigranten in Nederland. De belangrijkste economische en maatschappelijke impact van arbeidsmigranten – naast de toegenomen productiewaarde – zijn hun consumptieve bestedingen, het beroep op de gezondheidszorg en sociale zekerheid, de behoefte aan huisvesting en overige maatschappelijke kosten en baten, zoals culturele waarde, sociale participatie, criminaliteit en overlast.

Consumptieve bestedingen

Waar eerder de loonkosten van arbeidsmigranten werden afgetrokken van het nationaal inkomen, daar kunnen consumptieve bestedingen van arbeidsmigranten in Nederland weer worden opgeteld om een goed beeld te krijgen van de economische waarde van arbeidsmigranten voor Nederland.

Tijdens het (vaak tijdelijke) verblijf in Nederland moeten arbeidsmigranten immers ook eten, wonen en recreëren. Dat zorgt voor omzet voor winkeliers en bedrijven, zeker in de regio waar de arbeidsmigranten gehuisvest zijn.

Beroep op collectieve voorzieningen

Arbeidsmigranten worden soms ziek, arbeidsgehandicapt of werkloos, waardoor ook zij een beroep kunnen doen op collectieve voorzieningen als de gezondheidszorg en uitkeringen. De mate waarin arbeidsmigranten een beroep doen op de sociale zekerheid is afhankelijk van het type arbeidsmigrant. Seizoenarbeiders keren meestal relatief snel terug naar het land van herkomst en doen daarom nauwelijks een beroep op de sociale zekerheid (Centraal Planbureau, 2011). De AOW is voor tijdelijke arbeidsmigranten, die niet in de gemeentelijke basisadministratie zijn ingeschreven, niet van toepassing. Bovendien kunnen zij vanwege hun korte arbeidsverleden niet altijd aanspraak maken op een werkloosheidsuitkering. Tijdelijke arbeidsmigranten dragen gemiddeld minder belasting af in het land waar zij tijdelijk werken dan personen die langdurig in Nederland verblijven, omdat zij een gedeelte van hun inkomsten in het herkomstland spenderen. Toch leveren ze gemiddeld een positieve bijdrage aan de collectieve sector in het land waar zij tijdelijk verblijven, omdat zij daar productieve jaren doorbrengen, en meestal voor pensionering terugkeren naar het herkomstland (Dustmann & Görlach, 2016). Bij langdurige arbeidsmigranten is de kans groter dat zij aanspraak maken op een werkloosheids-, bijstands- of arbeidsongeschiktheidsuitkering, maar die aanspraak is niet noodzakelijk hoger dan van autochtone werknemers.

Inkomsten voor de collectieve sector

Tegenover uitgaven door de collectieve sector aan gezondheidszorg, huurtoeslag, hypotheekrenteaftrek en algemene uitgaven gerelateerd aan arbeidsmigranten uit de MOE-landen, staan inkomens als inkomensbelasting, vennootschapsbelasting en BTW. Internationale literatuur laat zien dat arbeidsmigratie uit de MOE-landen een licht positief effect heeft op het saldo van inkomsten en uitgaven van de collectieve sector. Uitgaven gerelateerd aan arbeidsmigranten uit MOE-landen, waaronder gezondheidszorg en sociale zekerheid, zijn in de meeste West-Europese landen beperkt. Dat komt onder andere doordat arbeidsmigranten uit MOE-landen over het algemeen jonger zijn dan personen zonder migratieachtergrond (Rayp & Ruysen, 2015). In Zweden is het aantal arbeidsmigranten uit MOE-landen bijvoorbeeld niet toegenomen sinds zij volledige toegang hebben gekregen tot de sociale zekerheid (Nowaczek, 2010). Werkgelegenheid en lonen spelen naar verwachting een belangrijkere rol bij de keuze voor arbeidsmigratie van MOE-landen naar West-Europese landen dan de aanwezige sociale zekerheid (Ochel, 2010).

Huisvesting

De behoefte aan huisvesting bij arbeidsmigranten kan als gevolg van schaarste op de woningmarkt leiden tot knelpunten en een prijsopdrijvend effect, net zoals bij andere bevolkingsgroepen. Dat geldt niet zozeer voor de relatief beperkte groep arbeidsmigranten die voor langere tijd naar Nederland komt en zich hier blijvend wil vestigen. Knelpunten ontstaan vooral bij arbeidsmigranten die tijdelijk naar Nederland komen, vaak om te werken in de seizoensarbeid. Het gaat lokaal om relatief grote groepen die tegelijkertijd moeten worden gehuisvest en waar op korte termijn onvoldoende normale woonruimte voor beschikbaar is. Die piek in de vraag naar huisvesting op regionaal niveau leidt tot tijdelijke oplossingen met soms hoge financiële en maatschappelijke kosten, zoals suboptimale woonomstandigheden en problemen met integratie en sociale cohesie.

Saldo van maatschappelijke kosten en baten

Tegenover de maatschappelijke opbrengsten van de inzet van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in het productieproces en de bestedingen van arbeidsmigranten in Nederland, staan daarmee ook maatschappelijke kosten door het beroep op de gezondheidszorg, sociale zekerheid, schaarse woonruimte, de gevolgen van een gebrekkige integratie en sociale cohesie, overlast en deelname aan criminele activiteiten. Deze maatschappelijke kosten verminderen de welvaartswinst die het gevolg is van de inzet van arbeidsmigranten in het productieproces. Lokaal kan dat zorgen voor onvoldoende balans tussen de maatschappelijke kosten en baten van de inzet van arbeidsmigranten. Op nationaal niveau is het onwaarschijnlijk dat de totale maatschappelijke kosten van arbeidsmigranten uit de MOE-landen hun bijdrage van ruim 4 miljard euro aan het nationaal inkomen overstijgt.

3.4 Voorbeelden van regionale economische waarde

De economische waarde van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa voor een regio kan worden geïllustreerd aan de hand van een aantal voorbeelden van sectoren in regio's waar gebruik wordt gemaakt van deze arbeidskrachten. Hieronder worden vijf sector-regio combinaties gepresenteerd waar is gesproken met een bedrijf dat gebruik maakt van arbeidsmigranten uit de MOE-landen, gedeeltelijk in directe dienst, maar vooral als uitzendkracht. Eerst wordt steeds de economische bijdrage aan de werkgelegenheid, productie en nationaal inkomen van arbeidsmigranten uit de MOE-landen in de sector-regio combinatie berekend, vervolgens is aan de bedrijven gevraagd waarom ze werken met deze arbeidsmigranten en wat de consequenties zijn wanneer ze niet langer de beschikking zouden hebben over deze arbeidskrachten. Tot slot wordt ingegaan op de impact van deze arbeidsmigranten buiten de arbeidsmarkt om, met name met betrekking tot huisvesting en bestedingen.

Arbeidsmigranten in de logistieke dienstverlening van Midden-Brabant

De logistieke dienstverlening (opslag en dienstverlening voor vervoer) is in Midden-Brabant⁷ een relatief bescheiden sector, met in 2016 ongeveer 4500 banen van werknemers. Daarvan wordt maar liefst 19 procent vervuld door arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, nog los van uitzendkrachten uit de MOE-landen. De sector in de regio was in 2015 goed voor een totale productie van ruim 1 miljard euro, inclusief toeleverende bedrijven. De bijdrage van de sector in deze regio aan het nationaal inkomen bedroeg 456 miljoen euro in 2015, ongeveer 0,1 procent van het totaal. Het relatief grote aandeel arbeidsmigranten uit de MOE-landen is verantwoordelijk voor een totale productie van 167 miljoen euro, inclusief de inzet van uitzendkrachten uit Midden- en Oost-Europa, en een toegevoegde waarde van 72 miljoen euro. Worden daar de loonkosten van deze arbeidsmigranten vanaf getrokken, dan resteert een netto bijdrage aan het Nederlands nationaal inkomen van 38 miljoen euro.

Eén van de grotere bedrijven die actief zijn in de logistieke dienstverlening in Midden-Brabant heeft zo'n duizend werknemers in dienst en bedient een aantal grote klanten. Het merendeel van de werknemers is magazijn- en productiemedewerker. Het betreft vooral functies als operators,

⁷ De arbeidsmarktregio Midden-Brabant bestaat uit de gemeenten Alphen-Chaam, Baarle-Nassau, Dongen, Gilze en Rijen, Goirle, Heusden, Hilvarenbeek, Loon op Zand, Oisterwijk, Tilburg en Waalwijk.

kwaliteitsmedewerkers en magazijnbediendes. Maar liefst 90 procent van deze medewerkers is afkomstig uit Midden- en Oost-Europa, voornamelijk uit Polen. Voor het grootste deel worden deze ingehuurd via uitzendbureaus, een kleiner deel is in directe dienst.

Volgens de operationeel manager van het bedrijf is de belangrijkste reden om te werken met arbeidsmigranten dat Nederlandse werknemers bijna niet te vinden zijn voor dit soort werk, ook al zouden ze het werk prima kunnen uitvoeren. Met name in Noord-Brabant heerst er volgens de operationeel manager een negatief beeld over het werken in de logistiek, is er onvoldoende bereidheid om flexibel beschikbaar te zijn en ontbreekt het aan een goede arbeidsethos. *“Het draait in de logistieke branche om beschikbaarheid en flexibiliteit. Dat vinden Nederlanders heel vervelend om te horen. Zij willen vastigheid. Maar het type werk vraagt om een flexibele schil. Het business model leent zich niet voor vast werk.”*

Het bedrijf heeft op verschillende manieren geprobeerd om meer Nederlands personeel te werven. Zo heeft het met meerdere partijen een convenant afgesloten om personen met een afstand tot de arbeidsmarkt aan het werk te helpen. Dat leverde na 1,5 jaar 40 nieuwe medewerkers op. Ook is geprobeerd om voor één bepaalde afdeling vooral voor Nederlandse werknemers te kiezen en om huisvrouwen in Brabant te interesseren voor het werken in de logistiek. Maar inmiddels zijn arbeidsmigranten een vaste waarde geworden. *“Het bedrijf is ook gedeeltelijk ver-Poolst. Een deel van middle-management is soms helemaal Pools. Dan is het voor Nederlanders moeilijker om binnen te komen.”*

Wanneer het bedrijf niet langer zou kunnen beschikken over arbeidsmigranten, dan zouden de werkzaamheden in gevaar komen. *“De tent moet dan sluiten. Het is niet dat wij geen Nederlandse werknemers willen, maar we kunnen ze gewoon niet krijgen.”* Het werken met Nederlandse werknemers zou volgens de operationeel manager bovendien zo'n 10 tot 15 procent goedkoper zijn. *“Het aantrekken van arbeidsmigranten is helemaal niet omdat het zo aantrekkelijk is qua prijs.”* Het wegvallen van arbeidsmigranten zou volgens de operationeel manager leiden tot tekorten aan personeel die niet zomaar kunnen worden ingevuld door Nederlandse werknemers. Dat heeft directe gevolgen voor de ongeveer duizend werknemers in het bedrijf. Dat zou voor de omgeving Waalwijk en Tilburg, als logistieke hotspot met aansluiting op het Europese distributienetwerk betekenen dat een groot deel van de daar gevestigde logistieke bedrijven, waaronder Bol.com en Coolblue, uit de regio zouden wegvallen, met belangrijke logistieke gevolgen voor heel Nederland. Wanneer het bedrijf representatief is voor de sector in de regio Midden-Brabant, dan lopen zelfs ongeveer 4500 werknemers in de regio gevaar hun baan te verliezen als er geen beroep meer kan worden gedaan op arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa.

Maar de economische effecten van arbeidsmigranten zijn volgens de operationeel manager groter dan dat. *“Arbeidsmigranten doen ook gewoon boodschappen. Ze kopen weliswaar goedkoop bier bij de Lidl, maar de Lidl profiteert hier ook van. Verder nemen ze net als een ieder ander deel aan het openbare leven, waardoor ook restaurants, theaters en sportclubs profiteren van hun aanwezigheid.”* In Midden-Brabant waren arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in 2015 goed voor 34 miljoen euro aan arbeidskosten. Een deel daarvan wordt regionaal besteed en komt daarmee ten goede aan de lokale economie.

Goede huisvesting van arbeidsmigranten is ook in Midden-Brabant een aandachtspunt. Het bedrijf laat de huisvesting over aan de uitzendorganisatie, maar vindt goede huisvesting belangrijk. *“Als je goed voor deze mensen zorgt, krijg je ook productieve medewerkers. Migranten die goed in hun vel zitten, presteren*

ook beter. We zijn daarom bereid om daar geld in te steken en doen zelf ook audits om de bestaande huisvesting te controleren. De verantwoordelijkheid van huisvesting van arbeidsmigranten ligt zowel bij werkgevers als bij de overheid. Het is niet eenzijdig, het moet van beide kanten komen.”

Arbeidsmigranten in de groothandel van Noordoost-Brabant

De groothandel is met ruim 22 duizend arbeidsplaatsen van werknemers in Noordoost-Brabant⁸ in 2016 een belangrijke werkgever voor de regio. Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa vervullen ongeveer 500 arbeidsplaatsen in de sector en regio, aangevuld met uitzendkrachten. Samen zorgen deze arbeidsmigranten voor een productie van ongeveer 60 miljoen euro (2015), inclusief de productie bij toeleveranciers, op een totaal van 4,4 miljard euro aan productie van groothandel in de regio. De sector droeg in 2015 voor ruim 2 miljard euro bij aan het nationaal inkomen, waarvan 31 miljoen toegevoegde waarde door de inzet van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Worden daar de loonkosten van deze arbeidsmigranten vanaf getrokken, dan resteert een netto bijdrage aan het Nederlands nationaal inkomen van 14 miljoen euro.

Eén van de grotere bedrijven in deze sector in Midden-Brabant is een distributiecentrum van versproducten, met tussen de 400 en 500 flexkrachten, waarvan ongeveer 90 procent afkomstig uit Midden- en Oost-Europa. Typische functies van deze groep werknemers zijn orderpickers, expeditie-medewerkers, medewerkers voedselverwerking en heftruckchauffeurs. Het grootste deel van deze arbeidsmigranten komt uit Polen, maar ook Litouwen is een steeds populairder wordend herkomstland. De directeur Personeel & Organisatie stelt dat er al 15 jaar Polen in het bedrijf meedraaien.

De belangrijkste reden om arbeidsmigranten uit de MOE-landen in te zetten, is volgens de directeur P&O de grote flexibiliteit van deze arbeidskrachten. *“De versgroothandel is een specifieke tak van sport. In korte tijd moeten er grote volumes worden geproduceerd en geleverd, bijvoorbeeld maaltijden voor een ziekenhuis of verse vis bij het restaurant op de hoek. Om die snelle volumes te kunnen bewerkstelligen kun je niet zonder arbeidsmigranten. We kunnen anders het productieproces niet continueren.”* Nederlandse werknemers zijn nauwelijks te vinden voor het werk in de groothandel. *“Dat heeft te maken met de aard van het werk. En met de verdiensten. En met de uren die we maken. Met de volumes die we maken kunnen we gewoon niet zonder arbeidsmigranten.”* Er werken wel een aantal Nederlanders in de flexibele schil. Dit soort werknemers wordt ook permanent gezocht, maar nauwelijks gevonden. *“Daarnaast zijn Polen betrouwbare en harde werkers. Het zijn fijne collega’s om mee te werken.”*

Wanneer de versgroothandel niet langer zou kunnen beschikken over arbeidsmigranten, dan zouden de werkzaamheden in gevaar komen. *“Dan hebben we een groot probleem. Dan krijgen we onze handel er niet uit. De omloopsnelheid is heel hoog in deze sector, voedsel raakt snel bedorven. Ziekenhuizen krijgen hun maaltijden niet, restaurants krijgen hun versproducten niet meer aangeleverd, de sportkantine wordt niet bevoorradet etc. Het heeft behoorlijk wat impact op alles en iedereen.”* Wanneer een versgroothandel niet meer op tijd kan leveren, dan heeft dat direct gevolgen voor de concurrentiepositie, omzet en continuïteit. An-

⁸ De arbeidsmarktregio Noordoost-Brabant bestaat uit de gemeenten Bernheze, Boekel, Boxmeer, Boxtel, Cuijk, Grave, Haaren, 's-Hertogenbosch, Landerd, Meierijstad, Mill en Sint Hubert, Oss, Sint Anthonis, Sint-Michiëlgestel, Uden en Vught.

dere groothandels kunnen de werkzaamheden overnemen, maar als die ook niet meer over arbeidsmigranten kunnen beschikken, kunnen de werkzaamheden volgens de directeur P&O niet meer worden uitgevoerd.

Omdat de inzet van arbeidsmigranten van belang is voor de sector, zet de sector zich ook in voor goede huisvesting voor arbeidsmigranten. *“Gemeenten kunnen wel steeds weer investeren in een groot distributiecentrum, maar moeten niet vergeten dat de mensen die in dat distributiecentrum werken ook ergens fatsoenlijk moeten wonen. Met goede huisvesting worden ook andere problemen met arbeidsmigranten opgelost, zoals overlast in buurten.”* Het is volgens de directeur P&O een verantwoordelijkheid van zowel de uitzender als de inlener om voor goede huisvesting te zorgen. Het bedrijf doet daarom alleen zaken met uitzendbureaus die fatsoenlijke huisvesting aan arbeidsmigranten bieden. *“We willen geen zaken doen met louches bedrijven. We zijn ook bereid daarvoor te betalen. Wanneer je mensen goed verzorgt, krijg je dat ook terug. De taak van de overheid is om daarvoor mogelijkheden te geven, om te faciliteren. Dit door bijvoorbeeld (bouw)vergunningen af te geven voor de huisvesting van arbeidsmigranten. In de praktijk gebeurt dat vaak niet omwille van het electoraal belang. Wethouders, ambtenaren geven daarom liever geen aandacht aan arbeidsmigranten.”*

Arbeidsmigranten in de logistieke dienstverlening van Noord-Limburg

De logistieke dienstverlening (opslag en dienstverlening voor vervoer) is ook in Noord-Limburg⁹ een relatief bescheiden sector, met in 2016 ongeveer 4500 banen van werknemers. Daarvan wordt 4 procent vervuld door arbeidsmigranten met een direct dienstverband uit Midden- en Oost-Europa, plus een aanzienlijk aandeel uitzendkrachten uit de MOE-landen. De sector in de regio was in 2015 goed voor een totale productie van ruim 1 miljard euro, inclusief toeleverende bedrijven. De sector in de regio draagt voor 450 miljoen euro bij aan het nationaal inkomen. Arbeidsmigranten uit MOE-landen zijn verantwoordelijk voor een totale productie van 34 miljoen euro in de regio, inclusief uitzendkrachten, en een toegevoegde waarde van 16 miljoen euro. Worden daar de loonkosten van deze arbeidsmigranten vanaf getrokken, dan resteert een netto bijdrage aan het Nederlands nationaal inkomen van 8 miljoen euro.

Een van de bedrijven in deze sector en regio is een wereldwijde leverancier van transport- en logistieke diensten. In deze regio wordt voornamelijk met arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa gewerkt, vooral uit Polen, waarvan ongeveer driekwart uit uitzendkrachten bestaat. De meeste functies die arbeidsmigranten bekleden zijn heftruckchauffeurs, magazijn medewerkers, orderpickers en andere warehousefuncties. De laatste twee jaar neemt het bedrijf ook arbeidsmigranten in dienst voor hogere functies als procesbegeleider, zonder tussenkomst van een uitzendbureau.

Volgens de HR-directeur van het bedrijf zijn er drie redenen om gebruik te maken van arbeidsmigranten uit de MOE-landen. *“Op de eerste plaats zijn er in Nederland niet voldoende arbeidskrachten beschikbaar. Het aanbod is er gewoon niet. Op de tweede plaats: de productiviteit van de Poolse medewerker ligt hoog. Ook de kwaliteit van het werk van de Poolse medewerker is erg goed.”* Het bedrijf zou graag Nederlanders willen aannemen. *“Maar niet iedere Nederlander wil op deze manier werken. Het vraagt heel veel qua flexibiliteit (roosters, shifts, in het weekend werken, etc.). Het is geen kwestie van meer betalen, het is hoe Nederlanders in dit werk staan.”*

⁹ De arbeidsmarktregio Noord-Limburg bestaat uit de gemeenten Beesel, Bergen, Gennep, Horst aan de Maas, Peel en Maas, Venlo en Venray.

Wanneer het bedrijf niet langer zou kunnen beschikken over arbeidsmigranten, dan zijn er volgens de HR-directeur twee scenario's: *“Meer doen met technologie of robotisering, of je kunt niet meer voldoen aan de eisen van klanten, met alle financiële gevolgen van dien. Het verplaatsen van de warehouses is geen logische oplossing, omdat Nederland voor logistieke oplossingen juist gunstig ligt.”* Wanneer het bedrijf zou moeten overgaan tot het aantrekken van arbeidsmigranten uit andere landen dan Midden- en Oost-Europa zou het nog eerder proberen om Nederlandse werknemers te interesseren. Maar volgens de HR-directeur wordt dat erg lastig.

Het bedrijf investeert op verschillende manieren in arbeidsmigranten, bijvoorbeeld via taallessen of cursussen om zich meer thuis te laten voelen in Nederland. Maar het regelen van huisvesting laten ze over aan het uitzendbureau. *“Voor Nederlandse werknemers doe je dit ook niet. Maar wanneer de kwaliteit niet goed is, zullen we dat aankaarten. De leefomstandigheden moeten in orde zijn. In die zijn zijn we wel verantwoordelijk.”* Het uitzendbureau doet hier volgens het bedrijf veel aan, maar is ook afhankelijk van de facilitering door de overheid, bijvoorbeeld door het afgeven van een vergunning om op een vakantiepark te mogen wonen. *“De overheid moet wel beseffen hoe belangrijk arbeidsmigranten zijn voor Nederland.”*

Arbeidsmigranten in de scheepsbouw in Drechtsteden

De scheepsbouw is onderdeel van de overige transportmiddelenindustrie in Drechtsteden¹⁰ en is met ongeveer 4000 arbeidsplaatsen in 2016 en bescheiden maar florerende sector. De totale productie van deze sector in Drechtsteden had in 2015 een waarde van meer dan 2 miljard euro, inclusief toeleveranciers, en droeg 361 miljoen euro bij aan het nationaal inkomen. Het aandeel arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in directe dienst is beperkt tot ongeveer 1 procent, maar een groot deel van de ingehuurde uitzendkrachten is afkomstig uit de MOE-landen. Samen zijn deze arbeidsmigranten verantwoordelijk voor een productiewaarde van 51 miljoen euro in de overige transportmiddelenindustrie in Drechtsteden en een toegevoegde waarde van 14 miljoen euro. Worden daar de loonkosten van deze arbeidsmigranten vanaf getrokken, dan resteert een netto bijdrage aan het Nederlands nationaal inkomen van 4 miljoen euro.

In de regio zijn meerdere scheepswerven gevestigd, zowel voor de bouw van luxe motorjachten als voor de offshore industrie. Het hoofd Personeel & Organisatie van één van die scheepswerven stelt dat er op 175 medewerkers in vaste dienst ongeveer 10 tot 250 uitzendkrachten worden ingeleend, afhankelijk van hoeveel opdrachten er zijn. Dit betreft vrijwel allemaal uitzendkrachten met een migratieachtergrond, waarvan het merendeel uit Polen komt. Zij vervullen vooral technische functies als productiemedewerker, ijzer- of aluminium-bewerker, pijpfitter of inbouwmonteur.

Volgens het hoofd P&O zijn arbeidsmigranten heel belangrijk voor het bedrijf. De belangrijkste reden om voor arbeidsmigranten te kiezen is om piektijden in de productie te kunnen opvangen. Ook speelt het grote tekort aan goede vakmensen in Nederland een rol. *“Dat zijn er te weinig. Je komt dan vanzelf bij Poolse medewerkers terecht. We zijn daarnaast erg tevreden over de Poolse arbeidsmigranten. Ze leveren goed werk op.”* Het bedrijf zou wel meer Nederlanders willen inzetten, maar vakmensen zijn er naar eigen zeggen nauwelijks te vinden in Nederland. *“Ook andere scheepsbouwers in de regio hebben met dit probleem te maken. En het probleem wordt alleen maar groter, omdat door de groeiende economie de vraag*

¹⁰ De arbeidsmarktregio Drechtsteden bestaat uit de gemeenten Alblasterdam, Dordrecht, Hendrik-Ido-Ambacht, Papendrecht, Sliedrecht en Zwijndrecht.

naar boten en luxe jachten steeds meer toeneemt.” Daarom leidt het bedrijf ieder jaar specifiek zes (Nederlandse) vakmensen op “om het vak te leren”.

Wanneer het bedrijf niet langer zou kunnen beschikken over arbeidsmigranten, dan zouden ze de schepen niet op tijd kunnen opleveren. *“Je hebt ze echt keihard nodig. De werkzaamheden krijg je dan niet voor elkaar. Je moet wel met arbeidsmigranten aan de slag. Poolse vakmensen zijn hier nog in groten getale beschikbaar.”* Verplaatsing van de hele productie naar het buitenland is geen aantrekkelijk alternatief. *“Dit ligt toch anders in de scheepsbouw. Het is op de afzetmarkt heel belangrijk dat het schip in Nederland is gebouwd. Dat staat voor kwaliteit.”* Wanneer een scheepswerf door een tekort aan arbeidsmigranten niet aan de vraag kan voldoen, en wellicht hierdoor zou moeten uitwijken naar het buitenland, heeft dit gevolgen voor de toeleveranciers. Omdat de scheepsbouw gebruik maakt van veel toeleveranciers, zou ook de indirecte productie en werkgelegenheid eronder lijden.

Het wordt volgens het hoofd P&O wel eens vergeten dat arbeidsmigranten een zeer belangrijke bijdrage leveren aan de economie, zowel direct als indirect. Goede huisvesting is dan ook belangrijk. *“De huisvesting van deze arbeidsmigranten is als eerste een verantwoordelijkheid van het uitzendbureau, zij verdienen immers rechtstreeks aan de arbeidsmigrant. De overheid moet daarin een controlerende taak hebben. Maar als wij merken dat de huisvesting van het uitzendbureau niet voldoet, dan geven we dit wel aan.”*

Arbeidsmigranten in de logistieke dienstverlening van Zuid-Holland

De logistieke dienstverlening (opslag en dienstverlening voor vervoer) is in Zuid-Holland Centraal¹¹ een snel groeiende sector. In 2016 was deze sector in de regio al goed voor ongeveer 2000 arbeidsplaatsen in directe dienst, plus een substantieel aantal uitzendkrachten. Daaromheen waren er nog flink wat arbeidsplaatsen in aanpalende sectoren als het wegvervoer en de groothandel. Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa zijn vooral te vinden onder de uitzendkrachten. Van de totale productiewaarde van een half miljard euro in 2015, inclusief toeleveranciers, kwam ongeveer 5 miljoen euro tot stand dankzij de inzet van arbeidsmigranten uit de MOE-landen. De sector in de regio droeg in 2015 ruim 200 miljoen euro bij aan het nationaal inkomen, waarvan naar schatting 3 miljoen door arbeidsmigranten. Worden daar de loonkosten van deze arbeidsmigranten vanaf getrokken, dan resteert een netto bijdrage aan het Nederlands nationaal inkomen van een miljoen euro.

In één van de distributiecentra in de regio is iets minder dan de helft van het personeel uitzendkracht. De meeste daarvan zijn Pools, maar er komen ook steeds meer Bulgaren werken. De functies die veelal door uitzendkrachten worden vervuld zijn die van magazijnmedewerker, orderpicker en operatorfuncties. Er is geen onderscheid tussen functies van Nederlanders en die van arbeidsmigranten. Alleen bij functies waarbij de communicatie met externen noodzakelijk is, worden meestal Nederlandse arbeidskrachten ingezet. Op de werkvloer van het distributiecentrum zijn de voertalen Nederlands, Engels en Pools.

Volgens de manager van het distributiecentrum worden arbeidsmigranten met name ingezet omdat de spoeling op de Nederlandse arbeidsmarkt dunner wordt. *“Geschikte Nederlandse arbeidskrachten zijn er nauwelijks. Een paar jaar geleden was er nog een enorme ruimte. Toen hadden we gewoon Nederlanders, maar*

¹¹ De arbeidsmarktregio Zuid-Holland Centraal bestaat uit de gemeenten Lansingerland, Leidschendam-Voorburg, Pijnacker-Nootdorp, Voorschoten, Wassenaar en Zoetermeer.

dat droogt op. We veren dus mee met de arbeidsmarkt.” Uitzendbureaus bieden soms ook alleen kandidaten uit Midden- en Oost-Europa aan. Wanneer het bedrijf niet meer de beschikking zou hebben over arbeidsmigranten, dan zou de bestaande productie niet meer kunnen worden gedraaid. “Met alle gevolgen van dien, ook de consument krijgt daar last van. In een dergelijk geval zullen we kijken naar andere oplossingen, zoals bijvoorbeeld procesverbeteringen.”

De manager van het distributiecentrum geeft aan dat er in Nederland sprake is van een enorme economische groei, maar onvoldoende geschikte arbeidskrachten. *“We zijn genoodzaakt om personeel uit het buitenland te halen. Dan moet je ook iets doen aan de huisvesting. Die moet fatsoenlijk zijn.”* Primair vindt hij dit een verantwoordelijkheid van het uitzendbureau. *“Zij hebben die arbeidsmigrant destijds naar Nederland gebaald met bepaalde voorwaarden, zoals huisvesting. Het moet niet ineens in Nederland anders zijn dan het beeld wat de arbeidsmigrant destijds is voorgeschoteld in Polen.”* Het bedrijf bezoekt wel de woonlocaties van arbeidsmigranten om de woonomstandigheden te monitoren. *“Die huisvesting is echter ook een landelijk probleem en zou ook de verantwoordelijkheid van de regionale en landelijke overheid moeten zijn.”*

Samenvattend beeld

Het beeld dat ontstaat uit de vijf praktijkvoorbeelden, is dat arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa een substantiële bijdrage leveren aan de regionale economie, zowel in termen van werkgelegenheid en bedrijvigheid, als in termen van productiewaarde en (regionaal) inkomen. In de meeste gevallen hebben werkgevers bewust gezocht naar arbeidsmigranten, omdat het aanbod van Nederlandse werknemers voor dit type werkzaamheden beperkt is. Dat komt nog eerder door de arbeidsomstandigheden (flexibiliteit) en benodigde expertise (vakmanschap, arbeidsproductiviteit) in deze functies dan door de geboden lonen. Het gaat vaak om gestandaardiseerd en routinematig werk waar op prijs en flexibiliteit wordt geconcurrereerd en waar de beheersing van de Nederlandse taal van ondergeschikt belang is. Alle gesproken vertegenwoordigers van de bedrijven geven aan dat wanneer ze geen beschikking meer zouden hebben over arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, hun bestaande productieproces in gevaar zou komen. In die gevallen moeten ze hun productieproces anders inrichten, verplaatsen of beëindigen, met soms ingrijpende consequenties voor de regionale economie. Tegelijkertijd realiseren alle gesproken bedrijven dat goede huisvesting van arbeidsmigranten niet altijd een vanzelfsprekendheid is, waarin ze als (inlenende) werkgever een zekere rol en verantwoordelijkheid hebben, maar daarbij niet zonder een faciliterende (regionale) overheid kunnen.

4 Conclusies

Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa hebben een substantiële waarde voor de Nederlandse economie in het algemeen en die van enkele regio's in het bijzonder. Ze zorgen primair voor additionele werkgelegenheid, productie en inkomen in de regio waar ze worden ingezet. Zonder deze arbeidsmigranten verwachten werkgevers dat ze hun productieproces moeten aanpassen, inperken of verplaatsen.

In dit rapport is op kwantitatieve wijze onderzocht wat de economische waarde is van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa voor de regionale economie, met een focus op de bijdrage aan de regionale werkgelegenheid, productie en inkomen. Deze kwantitatieve analyse is aangevuld met vijf voorbeelden waarin de regionale waarde van arbeidsmigranten in beeld wordt gebracht. Conclusies worden getrokken aan de hand van de in hoofdstuk 1 geformuleerde onderzoeksvragen.

Welke bijdrage leveren arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa aan de (regionale) economie in Nederland?

Arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa (MOE-landers) leveren een substantiële bijdrage aan de economie van Nederland in het algemeen en in een aantal regio's en sectoren in het bijzonder. In 2016 kwam het aandeel MOE-landers in het totaal aantal banen in Nederland met 514 duizend uit op 4,7 procent. Met andere woorden, bijna één op de twintig banen werd vervuld door arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Het ging daarbij vooral om tijdelijke en in omvang beperkte banen, waardoor het aandeel MOE-landers in het aantal arbeidsuren gelijk was aan 3,0 procent. Omdat deze banen zich vooral aan de onderkant van de arbeidsmarkt bevonden, verdienen MOE-landers daarmee 1,8 procent van de totale loonsom in Nederland.

De arbeidsinzet van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa zorgde in 2015 voor een totale productiewaarde van ongeveer 27 miljard euro, inclusief alle intermediaire productie die als input geldt voor verdere productie. Wanneer alleen de toegevoegde waarde in het productieproces wordt meegerekend, dan waren MOE-landers in 2015 verantwoordelijk voor een bijdrage van ruim 9 miljard euro aan het nationaal inkomen. Worden daar de loonkosten en premies die ten goede kwamen aan de arbeidsmigranten zelf vanaf getrokken, dan resulteert een netto bijdrage aan het nationaal inkomen van bijna 4 miljard euro in 2015. Dat komt neer op ongeveer 250 euro per hoofd van de Nederlandse bevolking. In 2016 gaat het omgerekend om een bijdrage van MOE-landers van ongeveer 11 miljard euro aan het nationaal inkomen, waar netto ruim 5 miljard van overblijft, ongeveer 300 euro per hoofd van de Nederlandse bevolking.

De totale economische waarde van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa voor Nederland blijft echter niet beperkt tot hun bijdrage aan de totale productie en toegevoegde waarde of nationaal inkomen. De aanwezigheid van MOE-landers en hun deelname aan de Nederlandse economie heeft ook andere effecten. De belangrijkste zijn de gevolgen voor andere werknemers en werkzoekenden op de Nederlandse arbeidsmarkt, de omvang van de bestedingen van arbeidsmigranten in Nederland, het beroep dat arbeidsmigranten doen op de gezondheidszorg en sociale zekerheid en de gevolgen voor de (regionale) woningmarkt. De exacte omvang van deze effecten zijn in dit onderzoek niet kwantitatief vastgesteld.

In welke sectoren werken arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa?

De sectoren waar het aandeel arbeidsmigranten uit de MOE-landen in het totaal aantal banen verreweg het grootst is, zijn de landbouw (26,4 procent van het totaal aantal banen), de uitzendsector (23,2 procent van alle uitzendbanen) en de overige zakelijke dienstverlening (20,4 procent van het totaal aantal banen). Op enige afstand van deze drie sectoren volgen qua aandeel arbeidsmigranten uit de MOE-landen de schippers en zeelieden (vervoer over water, 6,9 procent), de logistieke sector (opslag en dienstverlening voor vervoer, 4,5 procent) en de machinebouw (reparatie en installatie van machines en apparaten, 4,2 procent). Arbeidsmigranten die via uitzendbureaus werken, worden voornamelijk ingeleend door de logistieke sector, de land- en tuinbouw, de voedingsindustrie en de metaalindustrie.

De betekenis van de uitzendsector voor arbeidsmigratie uit de MOE-landen is groot. In absolute termen worden verreweg de meeste banen door MOE-landers vervuld door uitzendkrachten: in 2016 275 duizend, ofwel 54 procent van alle banen van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa. Daarna volgt de landbouw met bijna 49 duizend banen, de groothandel met ruim 19 duizend banen en de overige zakelijke dienstverlening met ruim 14 duizend banen van MOE-landers in 2016.

In welke regio's werken arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa?

Van ongeveer 37 procent van alle banen van arbeidsmigranten uit de MOE-landen is in 2016 op basis van registratiegegevens bekend waar deze arbeidsmigranten in Nederland woonden. Relatief de meeste van deze MOE-landers zijn te vinden in het westen en zuiden van Nederland, met de grootste aandelen in het Westland, Helmond-de Peel en Noord-Limburg. De overige 63 procent van alle banen van arbeidsmigranten uit de MOE-landen wordt vervuld door werknemers die zich niet hebben ingeschreven bij een gemeente, deels omdat ze slechts tijdelijk in Nederland verblijven. Uit ander onderzoek blijkt dat ook deze arbeidsmigranten vooral in het zuiden en westen van Nederland werken, aangevuld met Flevoland en Utrecht.

De sectoren waarin relatief veel arbeidsmigranten uit de MOE-landen werken, zijn vaak ook goed vertegenwoordigd in de regio's waar veel arbeidsmigranten wonen. Voorbeelden zijn de tuinbouw in Haaglanden, de landbouw in West-Brabant, de overige zakelijke dienstverlening in Noord-Limburg en de logistiek in Midden-Brabant. De uitzendsector en overige zakelijke dienstverlening zijn goed vertegenwoordigd in vrijwel alle regio's waar veel arbeidsmigranten uit de MOE-landen wonen. Er zijn echter ook regio's waar arbeidsmigranten vooral geconcentreerd zijn in een bepaalde sector, zoals de overige zakelijke dienstverlening in de Stedendriehoek en Noordwest Veluwe (25 procent van het totaal aantal banen), de textielindustrie in Drechtsteden (11 procent) en informatiedienstverlening in de Achterhoek (9 procent).

Wat is de bijdrage van deze arbeidsmigranten aan de regionale werkgelegenheid, productie en inkomen?

Het gemiddelde aandeel van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa in het aantal banen van werknemers in Nederland was in 2016 bijna 5 procent. Er zijn echter grote regionale verschillen. In het zuiden en westen van het land kan dat aandeel in een sector en regio oplopen tot 25 procent. In die gevallen wordt één op de vier arbeidsplaatsen in een sector vervuld door iemand uit Midden- of Oost-Europa. Daarmee hangt een groot deel van de productie af van de inzet van

deze arbeidsmigranten. De toegevoegde waarde die door MOE-landers wordt gecreëerd ligt weliswaar gemiddeld lager dan van een binnenlandse werknemer, waardoor het regionale inkomen dat door arbeidsmigranten in die sector-regio combinaties in de meeste gevallen lager uitvalt dan 25 procent, maar dat kan voor een regionale economie nog altijd substantieel zijn. In het rapport worden enkele voorbeelden gegeven van sector-regio combinaties waar relatief veel gebruik wordt gemaakt van arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, zoals de logistieke dienstverlening in Midden-Brabant. De inzet van MOE-landers levert daar 38 miljoen aan regionaal inkomen op, nog exclusief de beloning aan deze arbeidsmigranten die deels weer wordt besteed in de regionale economie.

Wat gebeurt er met de regionale economie wanneer deze arbeidsmigranten niet meer aangehouden kunnen worden?

Uit de internationale literatuur blijkt dat de inzet van arbeidsmigranten, onder meer uit Midden- en Oost-Europa, slechts op zeer beperkte schaal binnenlandse werknemers verdringt. Het betekent dat de productie van deze arbeidsmigranten vrijwel volledig additioneel is ten opzichte van de bestaande productie door binnenlandse werknemers. Dat is in lijn met de economische hypothese dat extra arbeidsaanbod via het prijsmechanisme uiteindelijk tot extra arbeidsvraag leidt en daarmee tot extra werkgelegenheid en productie. Vanwege de werking van het prijsmechanisme zorgt dat tegelijkertijd voor druk op de lonen, waardoor zowel het nieuwe als bestaande arbeidsaanbod te maken krijgt met minder loon(groei).

De vijf bedrijven met een substantieel aandeel MOE-landers die in het kader van dit onderzoek zijn gesproken, beschrijven een situatie waarin het bovenstaande beeld wordt bevestigd. De door arbeidsmigranten uitgevoerde werkzaamheden betreffen vooral uitvoerend productiewerk aan de onderkant van de arbeidsmarkt, waar flexibiliteit en hard werken belangrijk zijn. Voor dat werk zijn volgens deze werkgevers nauwelijks binnenlandse arbeidskrachten te vinden, een teken dat de lonen ten opzichte van de gevraagde werkzaamheden onvoldoende zijn om een substantieel binnenlands arbeidsaanbod uit te lokken. Het verhogen van lonen of het verlagen van gestelde eisen zou betekenen dat het productieproces niet langer rendabel is, waardoor die productie op deze manier niet langer zou kunnen plaatsvinden op deze locatie. Wanneer de vijf bedrijven niet langer zouden kunnen beschikken over arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europa, zouden ze naar eigen zeggen hun productieproces moeten aanpassen, inperken of verplaatsen. Dat heeft met name gevolgen voor de regionale bedrijvigheid en economie. Die gevolgen zitten primair in de omvang van de regionale productie en het regionale inkomen.

Literatuur

Berkhout, E., Bisschop, P. & Volkerink, M. (2014). *Grensoverschrijdend aanbod van personeel*. SEO-rapport 2014-49.

Berkhout, E., Heyma, A., & Werff, S. van der (2011). *De economische impact van arbeidsmigratie: verdringingseffecten 1999-2008*. SEO-rapport 2011-47.

Centraal Planbureau (2011). *Arbeidsmigranten uit Oost-Europa*. CPB Notitie 26 augustus 2011.

Conclusr Research (2017). *Flexmigranten in Nederland; Onderzoek 2016*. Breda: Conclusr Research B.V.

Dustmann, C. & Görlach, J.-S. (2016). The Economics of Temporary Migrations. *Journal of Economic Literature*, 54 (1) 98-136.

Dobson, J.R. (2007). Labour mobility and migration within the EU following the 2004 Central and East European enlargement. *Employee Relations*, 31 (2) 121-138.

Galgóczi, B., Leschke, J. & Watt, A. (2011). *Intra-EU labour migration: flows, effects and policy responses*. ETUI Working Paper 2009.03.

Heyma, A., Berkhout, E., Werff, S. van der & Hof, B. (2008). *De economische impact van arbeidsmigratie uit de MOE-landen, Bulgarije en Roemenië*. SEO-rapport 2008-07.

Nannestad, P. (2007). Immigration and welfare states: a survey of 15 years of research. *Economic Journal of Political Economy*, 23 (4) 512-532.

Nowaczek, K. (2010). "Pressure of migration on social protection systems in the enlarged EU." In: Black, R., Engbersen, G., Okólski, M. & Pantíru, C. (2010). *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Ochel, W. (2010). "The EU Directive on Free Movement: a Challenge for the European welfare state?" In: Black, R., Engbersen, G., Okólski, M. & Pantíru, C. (2010). *A Continent Moving West? EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Rayp, G. & Ruysen, I. (2015) "Het vrije verkeer van personen in de EU: migratie of mobiliteit? Een macro-economisch perspectief." Hoofdstuk in Timmerman, C., Mahieu, R., Levrau, F. & Vanheule, D. *Intra-Europese Migratie en Mobiliteit*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

Sociaal-Economische Raad (2008). *Arbeidsmigratie*. SER advies 14/09.

seo economisch onderzoek

Roetersstraat 29 . 1018 WB Amsterdam . T (+31) 20 525 16 30 . F (+31) 20 525 16 86 . www.seo.nl